

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΟΝΟΜΑ : ΚΟΛΕΤΖΙΚΟΥΔΗ ΕΙΡΗΝΗ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ
ΚΑΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ , 1941 - 1942

ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΒΟΓΛΗΣ ΠΟΛΥΜΕΡΗΣ

ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΆΝΝΑ

ΒΟΛΟΣ 2004

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 2832/1
Ημερ. Εισ.: 17-05-2004
Δωρεά:
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2004
ΚΟΛ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000072364

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΟΝΟΜΑ : ΚΟΛΕΤΖΙΚΟΥΔΗ ΕΙΡΗΝΗ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ
ΚΑΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ , 1941 - 1942

ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΒΟΓΛΗΣ ΠΟΛΥΜΕΡΗΣ

ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΆΝΝΑ

ΒΟΛΟΣ 2004

Περιεχόμενα

	Σελ.
Εισαγωγή.....	1
Η Οικονομική Πολιτική των Δυνάμεων Κατοχής.....	2
Η Προπολεμική Οικονομική Οργάνωση της Ελλάδας.....	6
Η Υποτίμηση της Δραχμής.....	22
Αιτίες που οδήγησαν στην έλλειψη αγαθών.....	27
Η Τραγική Πείνα.....	32
Τρόποι αντιμετώπισης του προβλήματος.....	38
Διαφορές από περιοχή σε περιοχή.....	64
Επίλογος.....	75

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η οικονομία είναι ένας παράγοντας ιδιαίτερα ευάλωτος στις γενικότερες εξελίξεις, διεθνείς και εγχώριες. Μια μεγάλη φυσική καταστροφή ή ένας πόλεμος θα μπορούσαν να αποβούν μοιραία για την οικονομική δραστηριότητα μιας χώρας και ιδιαίτερα μιας μικρής χώρας όπως η Ελλάδα. Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος και πολύ περισσότερο η κατοχή από τις δυνάμεις του Άξονα είναι μια τέτοια συγκυρία η οποία επέδρασε καταλυτικά στην ελληνική οικονομία. Ιδιαίτερα τα δύο πρώτα έτη 1941 – 42 οι συνέπειες ήταν τέτοιας φύσης και έκτασης όσης δεν είχε γνωρίσει ποτέ άλλοτε η ελληνική ιστορία. Βέβαια ουδέποτε η ελληνική οικονομία σημείωσε σημαντική ανάπτυξη ώστε να μπορεί να εξασφαλίζει ένα υψηλό επίπεδο διαβίωσης στους πολίτες της. Τους εξασφάλιζε όμως πάντοτε τουλάχιστον το στοιχειώδες επίπεδο επιβίωσης. Το χρονικό διάστημα όμως που κατλήφθηκε από τις δυνάμεις του Άξονα εξέλειψε ακόμη κι αυτή η δυνατότητα. Οι λόγοι που οδήγησαν σ’ αυτό το φαινόμενο είναι πάρα πολλοί, οι σημαντικότεροι εκ των οποίων αφορούν κυρίως την προπολεμική οργάνωση της χώρας αλλά και την πολιτική που ακολούθησαν οι δυνάμεις κατοχής. Άμεση συνέπεια ήταν τα βασικότερα είδη διατροφής αλλά και τα είδη πρώτης ανάγκης να ελαττωθούν σημαντικά και σε πολλές περιπτώσεις να εκλείψουν τελείως κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα και τα νησιά και δευτερευόντως στις υπόλοιπες περιοχές. Οι πολίτες προκειμένου να αντιμετωπίσουν αυτή την πρωτοφανή κατάσταση αναζήτησαν νέες μεθόδους εξεύρεσης τροφής. Μια από αυτές τις μεθόδους που πρωταγωνίστησε σε όλο το διάστημα των τεσσάρων κατοχικών χρόνων ήταν η μαύρη αγορά. Η άλλη πηγή εξεύρεσης τροφής δεν σχετιζονταν με την εφευρετικότητα των πολιτών αλλά προέρχονταν από τους συμμάχους οι οποίοι ανέ-

λαβαν να ανακουφίσουν τον πληθυσμό στον τομέα της διατροφής αλλά και της περίθαλψης στέλνοντας βοήθεια από το εξωτερικό.

Στις επόμενες σελίδες θα μελετήσουμε αναλυτικότερα τις συνθήκες τις οποίες οδήγησαν στην οικονομική καταστροφή και τους τρόπους με τους οποίους αυτό αντιμετωπίστηκε αναφερόμενοι μόνο στα δύο πρώτα έτη της Κατοχής, '41 – 42, καθώς εκεί σημειώθηκαν οι πιο δραματικές εξελίξεις αλλά και η κορύφωση της πείνας.

Πριν περάσουμε όμως στην λεπτομερή ανάλυση των παραπάνω, κρίνεται σκόπιμο να παραθέσουμε κάποια στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο μοιράστηκαν μεταξύ τους οι κατοχικές δυνάμεις τις διάφορες περιοχές της χώρας γιατί αυτό συνέβαλε σημαντικά στις μετέπειτα εξελίξεις.

Η επικράτεια της Ελλάδας λοιπόν μετά τη συνθηκολόγηση, χωρίζεται σε τρεις διαφορετικές ζώνες όπου η κάθε μία καταλαμβάνεται και από μια διαφορετική κατοχική δύναμη. Η Γερμανία κατάλαμβάνει λίγες αλλά σημαντικές από στρατηγική άποψη περιοχές όπως τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη μαζί με τη μακεδονική ενδοχώρα της, την Κρήτη, τη συνοριακή λωρίδα με την Τουρκία και τα νησιά Λήμνο, Λέσβο και Χίο, ενώ παραχωρεί το μεγαλύτερο μέρος της χώρας στους Ιταλούς. Αυτοί καταλαμβάνουν όλη την υπόλοιπη Ελλάδα εκτός από τις περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας και της δυτικής Θράκης που δίνονται στη Βουλγαρία για να παραμείνει στο πλευρό του Άξονα¹. Έτσι η Ελλάδα βρίσκεται υπό τον έλεγχο τριών διαφορετικών κατακτητών όπου ο καθένας εφαρμόζει και τη δική του πολιτική στις περιοχές της δικαιοδοσίας του φροντίζοντας μόνο για το δικό του συμφέρον.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΚΑΤΟΧΗΣ

¹ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, (Αθήνα 1994), 46 – 48.

Η οικονομία μιας χώρας υπό καθεστώς κατοχής αποτελεί αναμφισβήτητα μια ιδιάζουσα κατάσταση, την οποία για να μπορέσει κάποιος να αντιληφθεί και να ερμηνεύσει πρέπει πρώτα να κατανοήσει την τακτική που ακολουθούν οι εκάστοτε κατοχικές αρχές, η οποία καθορίζεται από το βαθμό οικονομικής οργάνωσης τον οποίο διαθέτει η κατακτημένη χώρα. Συγκεκριμένα ένα κατοχικό καθεστώς είναι πρωτίστως εκμεταλλευτικό. Αναμφίβολα θα χρησιμοποιήσει την οικονομία της υπόδουλης χώρας για όφελος δικό του και των πολεμικών του επιδιώξεων. Εκείνο που θα αποτελέσει τη διαφορά από τη μια χώρα στην άλλη είναι τι τύπου οικονομική ανάπτυξη διαθέτει αλλά και τι συνολικότερες βλέψεις έχουν οι κατακτητές, πολιτικές, δημογραφικές κ.τ.λ. Αν για παράδειγμα μια χώρα έχει ανεπτυγμένη βιομηχανική παραγωγή ή γεωργική, οι αρχές κατοχής θα προτιμήσουν να διατηρήσουν το ισχύον σύστημα αναλαμβάνοντας απλώς την κεντρική διοίκηση του. Η οποιαδήποτε περαιτέρω ανάμειξη τους θα προκαλούσε απλά αναστάτωση στην παραγωγή και κατά συνέπεια θα απέβαινε εις βάρος τους².

Αντίθετα αν μια χώρα διαθέτει υποτυπώδη βιομηχανική ανάπτυξη, με μικρές εργοστασιακές μονάδες κατά βάση οικογενειακού χαρακτήρα ή γεωργική παραγωγή χωρισμένη σε μικροϊδιοκτησίες, είναι τρομερά δύσκολο και ασύμφορο για τις αρχές να διατηρήσουν την κεντρική διοίκηση και να ασκήσουν ολοκληρωτικό έλεγχο σ' αυτές τις επιμέρους μονάδες. Θα προτιμήσουν λοιπόν άλλη τακτική εφαρμόζοντας δημεύσεις και επιτάξεις οποιονδήποτε υλικών ή μέσων θα μπορούσαν να αποδειχθούν χρήσιμα και αξιοποιήσιμα για τις δικές τους ανάγκες. Και σ' αυτή την κατηγορία θα μπορούσαμε να εντάξουμε την αγροτική και βιομηχανική παραγωγή,

² Σταύρος Β. Θωμάδης, « Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας », στο Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 - 1950, (Αθήνα 1984), 118.

τις πρώτες ύλες ,τα καύσιμα, τα μηχανήματα ,τα οχήματα αλλά και το έμψυχο υλικό δηλαδή τους εργάτες οι οποίοι είτε θα σταλούν στο εξωτερικό ή θα επιστρατευθούν και θα χρησιμοποιηθούν εντός της χώρας σε καταναγκαστικά έργα.³.

Για την προπολεμική οικονομική οργάνωση της Ελλάδας θα μιλήσουμε αναλυτικά σ' ένα επόμενο κεφάλαιο ωστόσο στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να προτρέξουμε λίγο και να αναφέρουμε ότι η Ελλάδα ανήκε στη δεύτερη κατηγορία. Πρέπει να αναμένουμε λοιπόν ότι οι Γερμανοί θα ασκήσουν όσο το δυνατόν εντονότερη παρεμβατική πολιτική προκειμένου να αποκομίσουν τα μεγαλύτερα δυνατά οικονομικά οφέλη. Στην υπόλοιπη Ευρώπη αντίθετα όπου η βιομηχανική ανάπτυξη είναι μεγαλύτερη παρατηρείται μια σημαντικότατη άνοδος σ' αυτή ιδιαίτερα σε κάποιους συγκεκριμένους τομείς χρήσιμους για τις πολεμικές δραστηριότητες όπως μεταλλεία ,οικοδομικές δραστηριότητες κ.α. Συγκεκριμένα στην Πολωνία η εξαγωγή άνθρακα αυξήθηκε κατά 50% από το 1939 ως το 1944, στη Γιουγκοσλαβία η παραγωγή χρωμίου τριπλασιάστηκε ενώ στην Ουγγαρία η παραγωγή του βωξίτη έφτασε το διπλάσιο. Στην ίδια χώρα η παραγωγή αλουμινίου αυξήθηκε κατά εννέα φορές στο διάστημα αυτό , από το 1939 ως το 1944. Χρησιμοποιώντας ως βάση την ηλεκτρική παραγωγή του 1939 παρατηρούμε ότι αυτή έφτασε στα 141% το 1944 στη Βουλγαρία , την Τσεχοσλοβακία , την Ουγγαρία και την Πολωνία. Θα μπορούσε κανείς να αναφέρει ένα πλήθος ακόμη από μεγέθη και συγκρίσεις μεταξύ των προπολεμικών ετών και αυτών της εμπόλεμης δραστηριότητας , αλλά θεωρώ ότι έχει γίνει σαφές ότι κάποιοι τομείς της βιομηχανίας οι οποίοι παρουσίαζαν ήδη ανάπτυξη και μπορούσαν να συντελέσουν στη γερμανική πολε-

³ Σ. Θωμαδάκης , «Μαύρη Αγορά , Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας », στο Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950 , (Αθήνα 1984) , 118.

μική προσπάθεια , κατά τη διάρκεια του πολέμου έφτασαν στο αποκορύφωμα τους⁴.

Στην χωρίς προηγούμενο εκμετάλλευση της χώρας όμως οδήγησαν και δύο ακόμη λόγοι μη οικονομικής φύσεως τους οποίους θα ήταν μεγάλη παράλειψη να μην αναφέρουμε. Ο ένας λόγος έχει να κάνει με τις φυλετικές απόψεις του Ναζισμού για τους κατοίκους της νότιας Ευρώπης και ο άλλος με τον τρόπο με τον οποίο οι Έλληνες « υποδέχθηκαν » τις κατοχικές δυνάμεις. Στην πρώτη περίπτωση το δόγμα του Ναζισμού πρέσβευε ότι υπάρχουν ανώτερες βιολογικά φυλές και κατώτερες. Οι ανώτερες είναι αυτές που βρίσκονται βορειότερα της Ευρώπης (Γερμανία) και το στοιχείο υπεροχής τους έγκειται στο γεγονός ότι αυτές παρουσιάζουν τις λιγότερες φυλετικές προσμείξεις , είναι δηλαδή φυλετικά πιο καθαροί. Αντίθετα όσο προχωρούμε νοτιότερα της ευρωπαϊκής ηπείρου οι άνθρωποι γίνονται όλο και πιο κατώτεροι βιολογικά καθώς με την πάροδο του χρόνου έχουν εκφυλιστεί. Οι φυλές αυτές λόγω των διαρκών μετακινήσεων και των μεικτών γάμων δεν παρουσιάζουν πια την αρχική τους καθαρότητα συνεπώς ως κατώτερες θα πρέπει εφόρου ζωής να υπηρετούν με κάθε τρόπο τους βιολογικά ανώτερους. Η Ελλάδα βρίσκεται νότια της Ευρώπης άρα οι κάτοικοι της ανήκουν στις βιολογικά κατώτερες φυλές και συνεπώς η ζωή τους έχει πολύ μικρή αξία.

Στη δεύτερη περίπτωση , το αντιστασιακό κίνημα που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα πρόσφερε στους Γερμανούς ένα επιπλέον πρόγραμμα για να προχωρήσουν στην πλήρη οικονομική αφαίμαξη της. Οι αντιστασιακές ενέργειες των ανταρτών έφεραν βαρύτατα πλήγματα στον υλικό εξοπλισμό της Γερμανίας και στον ανεφοδιασμό της ανατινάσσοντας γέφυρες , τρένα και σιδηροδρομικό δίκτυο , αποθήκες

⁴ Jan T. Gross , “Themes for social history of war experience and collaboration” στο Istvan Deak , Jan T. Gross and Tony Judt (επιμ.) , The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath , (Πρίνστον 2000) , 18 – 19.

ακόμη και μεμονωμένα στρατιωτικά αυτοκίνητα. Όλα αυτά αποτελούσαν μεγάλη υλική ζημιά για το γερμανικό στρατό και επιπλέον του στερούσαν ανθρώπινο δυναμικό το οποίο χρησιμοποιούνταν για την επιτήρηση των Ελλήνων τη στιγμή που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στην επίθεση εναντίων των Ρώσων.

Για όλα αυτά λοιπόν η Γερμανία έπρεπε να αποζημιωθεί τάχιστα και ο μόνος τρόπος γι' αυτό ήταν να δημεύει και να λεηλατεί οτιδήποτε θα μπορούσε να της είναι χρήσιμο αδιαφορώντας για τον ελληνικό λαό. Επίσης η Γερμανία έπρεπε να διατηρήσει το γόητρο του ισχυρού που με πολύ κόπο είχε αποκτήσει και να τρομοκρατήσει τους Έλληνες για να σταματήσουν κάθε προσπάθεια αντίστασης. Προέβαιναν λοιπόν σε μαζικά αντίποινα ('43 – 44) καταστρέφοντας ολόκληρα χωριά και αφήνοντας άστεγους και άνεργους δεκάδες αγρότες και όχι μόνο⁵.

Γι' αυτούς λοιπόν τους δύο λόγους αλλά και εξαιτίας της οικονομικής οργάνωσης της χώρας θα πρέπει να αναμένουμε ότι η πολιτική της Γερμανίας απέναντι της θα είναι αμείλικτη με ολέθριες συνέπειες για τον πληθυσμό.

Η ΠΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Πριν προχωρήσουμε στην ανάπτυξη του κυρίως θέματος της εργασίας αυτής που είναι η οικονομία της χώρας κυρίως στο διάστημα 1941 – 1942 θα πρέπει πρώτα να κάνουμε μια αναφορά στον τρόπο με τον οποίο ήταν οργανωμένη η οικονομία της

⁵ Stephen C. Xydis, The economy and finances of Greece under Axis Occupation, (Pittsburg 1943), 5, 11.

χώρας προπολεμικά προκειμένου να κατανοήσουμε τις μετέπειτα εξελίξεις.

Η Ελλάδα λοιπόν ανέκαθεν ήταν αγροτική χώρα. Η οικονομία της βασιζόταν κυρίως στην καλλιέργεια της γης και στην κτηνοτροφία. Παράγονταν μια σειρά από αγροτικά προϊόντα όπως δημητριακά με κυριότερο το σιτάρι, καπνά, σταφίδα ελιές και διάφορα άλλα προϊόντα με δευτερεύουσα όμως σημασία. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι τομείς αυτοί παρά τον πρωταγωνιστικό χαρακτήρα τους δεν ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένοι όπως εύλογα θα περίμενε κανείς. Αντίθετα χαρακτηρίζονταν από παραδοσιακές έως υπανάπτυκτες μεθόδους καλλιέργειας που περιόριζαν τις δυνατότητες αυξημένης ποσοτικά και ποιοτικά παραγωγής. Ουδεμία σύγκριση δε θα μπορούσε να γίνει με την εκσυγχρονισμένη αγροτική παραγωγή της Ευρώπης την οποία η Ελλάδα δεν μπόρεσε να αποκτήσει νωρίτερα από τη δεκαετία του 1950.

Αναλυτικότερα στον τομέα της γεωργίας στη χώρα μας επικρατούσε, μετά το νομοσχέδιο για την υποχρεωτική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, ύστερα από τη Μικρασιατική καταστροφή, το καθεστώς των μικροϊδιοκτητών. Ένα μεγάλο μέρος των ακτημόνων της χώρας αλλά και πλήθος προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο μετατράπηκαν με τη βοήθεια του ελληνικού δημοσίου σε ιδιοκτήτες μικρών εκτάσεων γης. Χωρίς όμως τα απαραίτητα δημόσια έργα όπως αρδευτικά, αποστραγγιστικά κ.τ.λ. και χωρίς οικονομική υποστήριξη προκειμένου να υιοθετήσουν σύγχρονες μεθόδους καλλιέργειας, με τεχνολογικά μέσα και χημικά λιπάσματα, οι αγρότες αυτοί ήταν καταδικασμένοι στις παραδοσιακές μεθόδους καλλιέργειας. Η επιλογή της αγρανάπαυσης προκειμένου να ξεκουράζεται η γη, η κοπριά στη θέση του λιπάσματος, τα ξύλινα εργαλεία όπως άροτρα και η προσωπική εργασία του αγρότη ήταν τα μοναδικά

εφόδια της γεωργικής παραγωγής. Στους παραπάνω παράγοντες αν προσθέσουμε και τις κλιματολογικές συνθήκες οι οποίες δεν ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκές στη χώρα μας με τις ελάχιστες βροχοπτώσεις, αντιλαμβάνεται κανείς ότι η τελική παραγωγή προϊόντων δεν ήταν ιδιαίτερα αυξημένη. Ο κάθε παραγωγός φρόντιζε για την κάλυψη των δικών του αναγκών και της οικογένειάς του και πολύ λίγα αγαθά προορίζονταν τελικά για την αγορά και την ευρεία κατανάλωση⁶. Έτσι η χώρα ήταν αναγκασμένη να προβαίνει σε εισαγωγές κυρίως δημητριακών στα οποία παρατηρούνταν και οι μεγαλύτερες ελλείψεις αλλά και γαλακτοκομικών από άλλες Ευρωπαϊκές χώρες προκειμένου να εξασφαλίσει τα αναγκαία επίπεδα διαβίωσης. Συγκεκριμένα κατά το μεσοπόλεμο εισάγονταν περίπου το 1/10 της ετήσιας κατανάλωσης κρέατος και γαλακτοκομικών προϊόντων καθώς και μια μεγάλη ποσότητα δημητριακών⁷.

Παράλληλα όμως η χώρα είχε αυξημένη παραγωγή ορισμένων προϊόντων τα οποία όχι μόνο επαρκούσαν για να καλύψουν τις εγχώριες ανάγκες αλλά γινόταν μαζικές εξαγωγές και σε άλλες χώρες. Τέτοια προϊόντα ήταν η σταφίδα και κυρίως ο καπνός στον οποίο μάλιστα η Ελλάδα θεωρούνταν ο σημαντικότερος παραγωγός παγκοσμίως καθώς όχι μόνο παρήγαγε το μεγαλύτερο ποσοστό του προϊόντος αυτού αλλά μπορούσε να διαθέσει και ποικιλίες διαφόρων ειδών, από τις πιο ευγενείς και εκλεκτές μέχρι και τις πιο κατώτερες. Η παραγωγή καπνού διαδραμάτιζε τεράστιο ρόλο στην εθνική οικονομία καθώς μπορούσε να περιορίζει το χρόνιο εμπορικό έλλειμμα με τα έσοδα από τις εξαγωγές. Η Ελλάδα σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου αλλά και προπολεμικά χρησιμοποιούσε το συνάλλαγμα από τις εξαγωγές προκειμένου να χρηματοδοτήσει τις

⁶ Σωκράτης Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι., τ. Β1, 1922 – 1940, ο Μεσοπόλεμος, επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ, (Αθήνα 2002), 54-58.

⁷ Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», 54 – 58.

αυξημένες ανάγκες της για εισαγωγές. Η στρατηγική αυτή όμως παρουσίαζε πολλά προβλήματα καθώς ο καπνός ήταν ένα προϊόν ιδιαίτερα ευάλωτο στις διεθνείς οικονομικές συγκυρίες και μια οποιαδήποτε μείωση της ζήτησης του και κατά συνέπεια μείωση των τιμών, αποτελούσε βαρύ πλήγμα για την εθνική οικονομία αφού δεν μπορούσε πλέον να καλύψει τα έξοδα των εισαγωγών της και έπρεπε να αναζητήσει νέους τρόπους προκειμένου να μπορέσει να διατηρήσει τη συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής της⁸.

	Σιτάρι (εισαγωγές)	Καπνός (εξαγωγές)	Σταφίδα (εξαγωγές)		
	τόνοι	τόνοι	τόνοι	Σιτάρι στις Εισαγ	Καπνός Σταφίδα στις Εξαγ
1935	442.897	50.430	69.896	13,1%	62,6%
1936	471.478	39.954	74.675	16,5%	58,7%
1937	505.810	42.193	89.674	18,2%	56,1%
1938	474.562	48.894	74.276	14,6%	60,1%
1939	204.540*	13.199	107.194	11,1%	45,4%

*Παρουσιάζεται τέτοια σημαντική μείωση στην εισαγωγή σιταριού το 1939 γιατί τη χρονιά αυτή παρατηρείται μεγάλη παραγωγή δημητριακών, ίσως η μεγαλύτερη εκείνων των ετών. Το 1939 η παραγωγή δημητριακών έφτασε τους 180 χιλιάδες τόνους⁹.

Πηγή: Σ. Πετμεζάς, « Αγροτική Οικονομία », Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι., τ. Β1, σ.222.

Η κτηνοτροφία της χώρας βρισκόταν περίπου στην ίδια δυσμενή κατάσταση με τη γεωργία. Η μετατροπή των μεγάλων γαιοκτησιών σε μικροϊδιοκτησίες περιόρισε κατά πολύ τις διαθέσιμες εκτάσεις για τη βοσκή των ζώων όπως και τη δυνατότητα για

⁸ Σ. Πετμεζάς, « Αγροτική οικονομία », 223.

⁹ Σ. Πετμεζάς, « Αγροτική Οικονομία », 215.

συμπληρωματική εργασία των ημινομαδικών πληθυσμών. Οι πληθυσμοί αυτοί εξοικονομούσαν ένα επιπλέον εισόδημα προσφέροντας εποχιακή εργασία στους μεγάλους γαιοκτήμονες, πράγμα που τώρα δεν ήταν δυνατό καθώς οι νέοι μικροϊδιοκτήτες χρησιμοποιούσαν την εργατική δύναμη της οικογένειας τους χωρίς να έχουν ανάγκη για επιπλέον εργατικά χέρια. Το αποτέλεσμα των δυο παραπάνω παραγόντων ήταν να μειωθεί κατά πολύ η κτηνοτροφία. Υπολογίζεται ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1930 ο αριθμός των αιγοπροβάτων των ημινομάδων κτηνοτρόφων περιορίστηκε από το 80% προπολεμικά στο 15% του συνολικού αριθμού των ζώων αυτών στη χώρα. Η εξέλιξη αυτή μάλιστα συνέβη σε μια εποχή που ο πληθυσμός της χώρας αυξάνονταν ραγδαία, ύστερα και από την άφιξη των χιλιάδων προσφύγων (πάνω από 1 εκατομ. άνθρωποι)¹⁰, και μαζί και οι ανάγκες για κατανάλωση κρέατος. Άμεση συνέπεια ήταν η στροφή προς την εισαγωγή κρεάτων και γαλακτοκομικών προϊόντων προκειμένου να καλυφθούν οι διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού.

Ελλάδα	1911	1929	1930	1950
Κτηνοτροφικό κεφάλαιο σε αδρές Βοίες μονάδες	836 412	758 321	567 224	740 526
Κτηνοτροφικές μονάδες σε μονάδες ζωικής έλξης	296 601	272 016	301 815	277 692

Πηγή : Σ. Πετμεζάς , «Αγροτική οικονομία », Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι. , τ. Α1 , σ. 55.

¹⁰ Σ. Πετμεζάς , «Αγροτική οικονομία », .216.

Κρέας (τόνοι)			Τυρί (τόνοι)		
	εισαγωγές	έλλειμμα	Παραγωγή	εισαγωγές	Έλλειμμα
1935	22 186	16 36%	55,18	0,51	0,91%
1936	19 375	14,29%	61,94	0,17	0, 27%
1937	15 491	12 31%	64,07	0,31	0,48%
1938	12 887	-----	55,10	0,70	1,25%

Βούτυρο (τόνοι)			
	παραγωγή	εισαγωγές	Έλλειμμα
1935	5,68	0,94	14,19%
1936	6,01	0,75	11,06%
1937	6,01	0,52	7, 98%
1938	4,41	0,60	11,95%

Πηγή: Σ. Πετμεζάς , « Αγροτική οικονομία », Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι. , τ. Β1, σ. 218.

Ανεξάρτητα λοιπόν από το γεγονός ότι η Ελλάδα θεωρείται κυρίως αγροτική χώρα , διαθέτει και μια στοιχειώδη βιομηχανική ανάπτυξη. Αναμφισβήτητα ήταν η πιο προηγμένη βιομηχανική παρουσία στα Βαλκάνια , αλλά ουδεμία σύγκριση μπορούσε να γίνει με τις ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες της Δύσης. Η έκταση

και η ανάπτυξη που μπορούσε να γνωρίσει ο τομέας αυτός στη χώρα μας ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με το άνοιγμα των αγορών. Η ελληνική παραγωγή δεν μπόρεσε δυστυχώς να σπάσει το φράγμα της εγχώριας αγοράς και να περάσει στο διεθνές εμπόριο, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, αλλά παρέμεινε μέσα στα ασφυκτικά όρια της επικράτειας. Αυτό την ανάγκασε να περιοριστεί στη μικρή, ποσοτικά, παραγωγή και τη χαμηλή ποιότητα. Οι μισθοί των Ελλήνων, στους οποίους απευθύνονταν τα ελληνικά βιομηχανικά προϊόντα και κυρίως οι τομείς των καταναλωτικών αγαθών όπως ρουχισμός κ.τ.λ. και των ειδών πρώτης ανάγκης, ήταν τα πιο φτωχά όλης της Ευρώπης, με αποτέλεσμα οι καταναλωτές να περιορίζονται στα απολύτως αναγκαία για την επιβίωση, χωρίς ιδιαίτερη κατανάλωση. Ο παράγοντας αυτός όμως ανέστειλε την ανάπτυξη των επιχειρήσεων καθώς οι επιχειρηματίες δεν είχαν καμία πρόθεση να προβούν σε νέες επενδύσεις για να επεκτείνουν και να εκσυγχρονίσουν τις εγκαταστάσεις τους αφού οι ήδη υπάρχουσες ήταν υπεραρκετές για να καλύψουν τις εγχώριες ανάγκες¹¹.

Τα περισσότερα εργοστάσια ήταν μικρές μονάδες, οικογενειακού χαρακτήρα, οι οποίες απασχολούσαν λίγο εργατικό δυναμικό πέρα από τα μέλη της ίδιας της οικογένειας και παρήγαγαν προϊόντα χαμηλής και ενίοτε μέτριας ποιότητας, τα οποία συνήθως προορίζονταν για τις τοπικές αγορές. Ωστόσο δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει και ορισμένες μεγάλες βιομηχανίες, εξοπλισμένες με σύγχρονα μηχανήματα, πολυπληθές εργατικό δυναμικό και αρκετά σημαντική παραγωγή η οποία όμως σε καμία περίπτωση δεν ξεπερνούσε τα όρια των δυνατοτήτων των επιχειρήσεων αλλά περιορίζονταν κι αυτή στις χαμηλές απαιτήσεις της αγοράς. Τέτοιες μεγάλες βιομηχανίες ήταν τα μηχανουργεία, οι καπνοβιομηχανίες, οι βιομηχανίες

¹¹ Σ. Πετμεζάς, « Αγροτική οικονομία », 218.

τισιμέντου , ενώ οι μοναδικοί τομείς της βιομηχανίας που αναπτύχθηκαν χάρη στις εξαγωγές ήταν τα μεταλλεία και οι βιομηχανίες οίνων και οινοπνευμάτων. Οι βιομηχανίες αυτές όμως εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τις διεθνείς οικονομικές συγκυρίες γι' αυτό δεν κατόρθωναν να διατηρήσουν για μεγάλο χρονικό διάστημα την ανοδική τους πορεία. Ιδιαίτερα σε περιόδους διεθνούς οικονομικής κρίσης αντιμετώπιζαν μεγάλα προβλήματα . Την κατάσταση δυσκόλευε ακόμη περισσότερο το γεγονός ότι η Ελλάδα δεν διέθετε άφθονες πηγές ενέργειας ώστε να μπορούν οι βιομηχανίες να λειτουργήσουν αυτόνομα , αλλά ήταν αναγκασμένη να εισάγει μεγάλες ποσότητες άνθρακα κυρίως από τη Γερμανία και τη Μεγάλη Βρετανία καθώς και πετρελαίου και ορυκτέλαιου από τις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Ρουμανία¹².

Παρά τις δυσμενείς αυτές συνθήκες όμως η ελληνική βιομηχανία και για να είμαστε πιο ακριβείς ορισμένοι κλάδοι της ελληνικής βιομηχανίας όπως η κλωστοϋφαντουργία και η χημική βιομηχανία, κατάφεραν να ανακάμψουν σημαντικά από το 1933 και μετά. Ο ρυθμός ανάπτυξης των ετών 1932 – 37 κυμαίνονταν γύρω στο 8% ετησίως , πολύ υψηλότερα από τα επίπεδα που είχε πετύχει στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Η πρόοδος αυτή όμως αφορά στις περισσότερες των περιπτώσεων τα κέρδη των επιχειρήσεων και όχι τη βελτίωση των παραγόμενων προϊόντων ή τον εκσυγχρονισμό των εγκαταστάσεων. Παρά το γεγονός ότι τα στοιχεία που διαθέτουμε σ' αυτό τον τομέα δεν είναι ιδιαίτερα επαρκή ωστόσο μπορούμε να υποθέσουμε με βεβαιότητα ότι ελάχιστα από τα κέρδη αυτά επενδύθηκαν για τη βελτίωση των εγκαταστάσεων και του τεχνολογικού υλικού. Κι αυτό γιατί η επίσημη πολιτική της κυβέρνησης μετά το 1932 ήταν

¹² Χ. Αγκριαντώνη , « Βιομηχανία », στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι. 1900 – 1922 Οι Απαρχές , τ. Α1, (Αθήνα) , 190 – 196.

αποθαρρυντική για τις νέες επενδύσεις με το επιχείρημα ότι ήταν αδύνατο στις ελληνικές επιχειρήσεις να αποκτήσουν διεθνή ανταγωνιστικότητα. Η άποψη αυτή δεν ήταν εντελώς αβάσιμη αφού κατά τη δεκαετία του 1930 οι βιομηχανικές εξαγωγές παρέμειναν σε πολύ χαμηλά ποσοστά, γύρω στο 5% του συνόλου των εξαγωγών, εξαιτίας και της διεθνούς οικονομικής κρίσης του 1929¹³.

Η απρόσμενη και περιστασιακή λοιπόν ανάκαμψη της βιομηχανίας δεν οφείλονταν στο άνοιγμα των αγορών αλλά κυρίως στην υποκατάσταση των εισαγωγών. Συγκεκριμένα ο τομέας της κλωστοϋφαντουργίας με τη δυνατότητα πλέον να παράγονται οι πρώτες ύλες εγχωρίως, με την αύξηση της βαμβακοκαλλιέργειας, επωφελήθηκε πάρα πολύ καθώς μπορούσε να περιορίσει στο ελάχιστο τις εισαγωγές του. Αυτό σε συνδυασμό με τα φτηνά εργατικά χέρια εκτόξευσε τα κέρδη των επιχειρήσεων στα ύψη. Οι ευνοϊκές αυτές συνθήκες όμως δεν κατόρθωσαν να προσφέρουν κίνητρα για περαιτέρω επενδύσεις ή εκσυγχρονισμό κι αυτό γιατί το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας επέβαλλε περιορισμούς που εμποδίζαν την εισαγωγή σύγχρονων μηχανημάτων επιτρέποντας στους ελάχιστους επιχειρηματίες που διέθεταν σύγχρονο εξοπλισμό και μπορούσαν να παράγουν προϊόντα καλύτερης ποιότητας να απολαμβάνουν τη μονοπωλιακή τους θέση στην ελληνική αγορά. Έτσι η ελληνική βιομηχανία παρέμεινε καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '30 στον υπανάπτυκτο και απαρχαιωμένο χαρακτήρα¹⁴.

Η μικρή λοιπόν αυτή βιομηχανική παραγωγή, χαμηλής ποιότητας, δεν ήταν σε θέση να καλύψει όλες τις εγχώριες ανάγκες, ιδιαίτερα στον τομέα της βαριάς βιομηχανίας. Έτσι η Ελλάδα ήταν αναγκασμένη να εισάγει μεγάλες ποσότητες βιομηχανικών προϊόντων

¹³ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, (Αθήνα 2002), 327 – 328.

¹⁴ M. Mazower, *Η Ελλάδα και η Οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, 330 – 331.

από άλλες χώρες, ανάγκη που έκανε ακόμη πιο επιτακτική και η διάχυτη τότε άποψη ότι τα εισαγόμενα προϊόντα είναι πολύ καλύτερης ποιότητας, πιο αξιόπιστα και καλύτερης απόδοσης¹⁵.

Ύστερα από τη σύντομη αυτή αναφορά στην προπολεμική αγροτική και βιομηχανική παραγωγή καταλαβαίνουμε ότι η οικονομία της χώρας που στηριζόταν κυρίως σ' αυτούς τους δύο τομείς δεν ήταν ιδιαίτερα ισχυρή. Η εγχώρια παραγωγή, αγροτική και βιομηχανική, δεν ήταν σε θέση να καλύψει τις εγχώριες ανάγκες γι' αυτό και οι εκάστοτε κυβερνήσεις ήταν αναγκασμένες να διαθέτουν ένα αρκετά σημαντικό ποσό συναλλάγματος από τον προϋπολογισμό για τις εισαγωγές των απαραίτητων αγαθών. Οι εξαγωγές που θα μπορούσαν να αποφέρουν στη χώρα συνάλλαγμα, ικανό για να καλύψει τα έξοδα των εξαγωγών, ήταν ελάχιστες και μόνο από προϊόντα που ήταν ευάλωτα στις διεθνείς εξελίξεις όπως σταφίδα, καπνός, κ.τ.λ.. Έτσι οι κυβερνήσεις βρίσκονταν στη δυσάρεστη θέση να εξοικονομούν μόνιμα πόρους από άλλες δραστηριότητες όπως η ναυτιλία, τα εμβάσματα των μεταναστών κ.τ.λ. προκειμένου να εξισορροπούν το ισοζύγιο της χώρας.

Ιδιαίτερα μετά τη ραγδαία υποτίμηση της δραχμής μετά τον Απρίλιο του 1932 η κατάσταση χειροτέρευσε δραματικά. Για να αντιμετωπίσει η κυβέρνηση το φαινόμενο αυτό είχε δύο μόνο δυνατότητες. Η πρώτη ήταν να προσπαθήσει να αυξήσει τις εξαγωγές της, εγχείρημα που στην πραγματικότητα δεν ήταν καθόλου εύκολο. Για να αυξηθούν οι εξαγωγές έπρεπε οι τιμές των ελληνικών προϊόντων να είναι πολύ πιο χαμηλές για να είναι ανταγωνιστικά. Αυτό όμως ήταν σχεδόν αδύνατο γιατί τα ελληνικά προϊόντα είχαν πολύ πιο ακριβό κόστος παραγωγής. Έτσι το μόνο που απέμενε στην κυβέρνηση αφού δεν μπορούσε να αυξήσει τις εξαγωγές της ήταν

να ακολουθήσει το παράδειγμα όλων των υπολοίπων Ευρωπαϊκών κρατών τα οποία προέβησαν στην επιβολή υψηλών δασμών και στον περιορισμό του εξωτερικού εμπορίου προκειμένου να αντιμετωπίσουν την οξύτατη οικονομική κρίση που προέκυψε ύστερα από το 1929. Επέβαλλε λοιπόν πολύ υψηλούς δασμούς στα εισαγόμενα προϊόντα προκειμένου να περιοριστούν οι εισαγωγές. Η προστασία της εγχώριας παραγωγής όμως είχε πολύ μεγάλες επιπτώσεις στον πληθυσμό αφενός γιατί σήμαινε ακριβότερα προϊόντα στην αγορά , αφετέρου γιατί μείωνε τις εισαγωγές σε μια εποχή που ο πληθυσμός της χώρας αύξανε με γοργούς ρυθμούς. Συγκεκριμένα μεταξύ του 1928 και του 1938 αυξήθηκε κατά 15% ¹⁶.

Για να αποφευχθούν οι δυσάρεστες συνέπειες της μείωσης των εισαγωγών έπρεπε να γίνει μια συντονισμένη προσπάθεια ώστε να αντικατασταθούν τα εισαγώγιμα προϊόντα και κυρίως το σιτάρι με εγχώρια προϊόντα. Άρχισαν λοιπόν να καλλιεργούνται εκτάσεις οι οποίες μέχρι τότε αφήνονταν χέρσες καθώς και εκτάσεις που χρησίμευαν για βοσκοτόπια. Επίσης οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν και από τις αποξηράνσεις στη Βόρεια Ελλάδα οι οποίες περιλαμβάνονταν στο πρόγραμμα δημοσίων έργων της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων. Η αύξηση των καλλιεργούμενων εδαφών όμως δεν επαρκούσε για την αύξηση της παραγωγής. Απαιτούνταν οπωσδήποτε η βελτίωση των καλλιεργητικών τεχνικών με την εφαρμογή νέων συστημάτων αμειψισποράς και με την εξασφάλιση βελτιωμένων ποικιλιών σπόρου , πιο κατάλληλων για το ελληνικό κλίμα. Ήδη από το 1925 στα λεγόμενα « κέντρα βελτιώσεως εσοδειών » πειραματιζόνταν με νέες ποικιλίες δημητριακών. Οι έρευνες απέδειξαν ότι η χρήση ιταλικών και αυστριακών ποικιλιών μπορούσε να βελτιώσει την απόδοση του εγχωρίου σίτου τουλάχιστον κατά 50%. Οι νέες ποικιλίες ήταν

¹⁶ S. Xydis, *The economy and finances of Greece under occupation*, (Pittsburg 1943) , 8.

πιο ανθεκτικές στα ζιζάνια και ωρίμαζαν πιο νωρίς αποφεύγοντας έτσι σε μεγάλο βαθμό τις καλοκαιρινές ξηρασίες. Μετά λοιπόν την κακή σοδειά του 1930 οι περισσότεροι παραγωγοί έμειναν χωρίς σπορά για την επόμενη χρονιά κι έτσι το κράτος χρηματοδότησε μεγάλες εισαγωγές σπόρου από την Ιταλία , την Κύπρο και την Τουρκία. Οι καλλιεργητές έδειξαν μεγάλη ανταπόκριση στη νέα σπορά με αποτέλεσμα η παραγωγή σιταριού να αυξηθεί σημαντικά. Υπολογίζεται ότι η μέση σοδειά μεταξύ του 1933 – 37 κινούνταν σε επίπεδα διπλάσια του μέσου όρου των ετών 1928 – 32.

Εσοδείες σίτου , αποδόσεις και καλλιεργούμενες επιφάνειες (σε εκατομμύρια δραχμές)			
Περίοδος (Μέσος όρος)	Καλλιεργ. Επιφάν. Χιλιάδες στρεμ.	Αποδόσεις Χίλγρμ. ανά στρμ.	Εσοδείες Χιλιάδες τόνοι
1928 – 32	5630	60,4	340
1933 – 37	8040	88,6	712

Πηγή: Μ. Mazower, Η Ελλάδα και η Οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου, (Αθήνα 2002) , 315.

Οι παραπάνω εξελίξεις είχαν μεν ευνοϊκό χαρακτήρα καθώς πέτυχαν αύξηση της εγχώριας παραγωγής σιταριού και κατά συνέπεια τη μείωση των εισαγωγών είχαν όμως και ορισμένες αρνητικές συνέπειες. Αρχικά η αύξηση των καλλιεργούμενων με σιτάρι εκτάσεων συντελέστηκε εις βάρος άλλων προϊόντων όπως βαμβακιού ή αραβόσιτου η παραγωγή των οποίων μειώθηκε αισθητά. Επίσης η τάση των γεωργών να καλλιεργούν συνεχώς τα χωράφια τους με σιτάρι χωρίς την αναγκαία αγρανάπαυση και χωρίς τον εμπλουτισμό τους

με χημικά λιπάσματα θα οδηγούσε σταδιακά στην αποδυνάμωση των εδαφών και κατά συνέπεια στη μείωση της παραγωγής.¹⁷

Συνοψίζοντας λοιπόν τα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, πριν εμπλακεί στον Β' Παγκόσμιο, παρατηρούμε ότι ήταν ανίσχυρη και εξαρτημένη σχεδόν εξ' ολοκλήρου απ' τις άλλες Ευρωπαϊκές χώρες και κυριότερα τη Γερμανία και τη Μ. Βρετανία. Η Γερμανία ειδικά, με τη μέθοδο του κλήρινγκ¹⁸ είχε διεισδύσει αρκετά στην ελληνική οικονομία καταλαμβάνοντας στατιστικά την πρώτη θέση στις εισαγωγές αγροτικών προϊόντων και πρώτων βιομηχανικών υλών απ' την Ελλάδα και εξαγωγής βιομηχανικών ειδών προς την Ελλάδα απ' όλες τις άλλες ξένες χώρες. Συγκεκριμένα οι ελληνικές εξαγωγές προς τη Γερμανία, ένα χρόνο μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας, έφθαναν τα 35,3% το 1/3 δηλαδή του συνόλου των ελληνικών εξαγωγών και οι εισαγωγές της Ελλάδας από τη Γερμανία το 26,2%. Το 1938 το σύνολο των εξαγωγών ελληνικών καπνών έφθανε τους 48.894 τόνους κι αποτελούσε το 50,4% στο σύνολο των εξαγωγών του τόπου. Από αυτούς η Γερμανία εισήγαγε 25,823 τόνους δηλαδή 52,8% επί του συνόλου των εξαγωγών ελληνικών καπνών. Επίσης το Βερολίνο εισήγαγε από την Ελλάδα και αρκετά μεγάλες ποσότητες βαμβακιού, κρασιού και βωξίτη. Εύκολα λοιπόν μπορεί να συμπεράνει κανείς τη δεινή εμπορική κατάσταση που περιήλθε η χώρα μετά την κήρυξη του πολέμου αφού οι σύμμαχοι και ιδιαίτερα οι Άγγλοι εμπόδιζαν τις συναλλαγές της Ελλάδας με τη Γερμανία καθώς δεν μπορούσαν να ανεχθούν εμπορικές

¹⁷ Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η Οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, (Αθήνα 2002), 320 – 322.

¹⁸ Το κλήρινγκ είναι ένας μηχανισμός σύμφωνα με τον οποίο δυο χώρες αποφασίζουν να προχωρήσουν στην ανταλλαγή προϊόντων χωρίς να πληρώνουν σε χρήματα την αξία των προϊόντων η μια στην άλλη αλλά γινόταν ένας συμψηφισμός της αξίας τους και πληρωνόταν σε είδος. Για παράδειγμα η Γερμανία επέλεγε τη μέθοδο αυτή καθώς η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να καταβάλλει χρηματικά ποσά ιδιαίτερα μετά την κρίση του 1929.

Βάσος Μαθιόπουλος, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Α', (Αθήνα 1998), 61 – 64.

συναλλαγές με τις δυνάμεις του Άξονα. Από την άλλη η εμπορική δραστηριότητα με άλλες χώρες ήταν ήσσονος σημασίας και έκτασης. Για παράδειγμα οι ελληνικές εξαγωγές προς την Αγγλία έφταναν μόλις το 10% του συνόλου των εξαγωγών και οι εισαγωγές αποτελούσαν το 13,3% του συνόλου των ελληνικών εισαγωγών. Η Αγγλία αρνούνταν πεισματικά να αυξήσει τις εμπορικές δραστηριότητες με την Ελλάδα προτάσσοντας τη δικαιολογία ότι δεν είχε να της προσφέρει κανένα αντάλλαγμα αφού αυτή κάλυπτε τις ανάγκες της από τις αποικιακές κτήσεις της. Μέχρι την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου η Αγγλία αρκούσαν στην εξασφάλιση της πολιτικής της επιρροής στη χώρα. Ας μην παραλείπουμε και το γεγονός ότι η Ελλάδα χρωστούσε στην Αγγλία ακόμη μεγάλα ποσά από δάνεια που είχε λάβει την εποχή της συγκρότησης του ελληνικού κράτους¹⁹.

Η δύσκολη αυτή λοιπόν οικονομική κατάσταση της χώρας έμελλε να γίνει ακόμα χειρότερη μετά την κήρυξη του ελληνο-ιταλικού πολέμου. Όταν μια χώρα εισέρχεται σε μια πολεμική σύρραξη όλες οι δραστηριότητες της μπαίνουν σε μια νέα φάση και καινούριοι τομείς αποκτούν προτεραιότητα. Πρώτα απ' όλα πρέπει να οργανωθεί η άμυνα της χώρας σε όλους τους τομείς και αυτό περιλαμβάνει το στρατό ξηράς, το πολεμικό ναυτικό αλλά και την μικρής έκτασης πολεμική αεροπορία. Όπως είναι κατανοητό για το σκοπό αυτό απαιτείται μεγάλο χρονικό διάστημα και τεράστιες δαπάνες οι οποίες για τις μικρές χώρες είναι δυσβάσταχτες. Η εγχώρια βιομηχανία, αν υπάρχει, στρέφεται σχεδόν αποκλειστικά προς την κατεύθυνση αυτή, παραμελώντας όλους τους υπόλοιπους τομείς. Το ίδιο ισχύει και για την αγροτική παραγωγή, η οποία διεξάγεται με δυσκολία μέσα σε συνθήκες πολέμου, και είναι πολύ κατώτερη

¹⁹ Β. Μαθιόπουλος, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Α', (Αθήνα 1998), 61 – 64.

αυτής των ειρηνικών περιόδων , ενώ προορίζεται σε μεγάλο βαθμό για τις ανάγκες του στρατού.

Για την Ελλάδα η κατάσταση ήταν ιδιαίτερα δύσκολη όταν δέχθηκε την ιταλική επίθεση , καθώς όπως είπαμε η οικονομία της ήταν πολύ ανίσχυρη ώστε να μπορεί να καλύψει τις εισαγωγές των αναγκαίων εξοπλιστικών μέσων , ενώ δεν υπήρχε και σχεδόν καθόλου εγχώρια βιομηχανία κατάλληλη για να καλύψει αυτές τις ανάγκες. Παρόλα αυτά η χώρα ενόψει του κινδύνου άρχισε από πολύ νωρίς γύρω στο 1935 , να προσπαθεί να οργανώσει την άμυνα της αυξάνοντας τις στρατιωτικές δαπάνες οι οποίες όμως επιβάρυναν κατά πολύ τον προϋπολογισμό της. Συγκεκριμένα από τις αρχές του 1935 μέχρι τον Οκτώβριο του 1940 για το στρατό ξηράς διατέθηκε συνολικά το ποσό των 15,7 δισεκατ. δραχμών , για το πολεμικό ναυτικό το ποσό των 222 εκατομ. δραχμών και για την πολεμική αεροπορία το ποσό των 3,8 δισεκατομ. δραχμών. Για να κατανοήσουμε καλύτερα την πραγματική αξία των δαπανών αυτών θα πρέπει να τις δούμε σε συνδυασμό με το γενικότερο προϋπολογισμό της χώρας ανά έτος²⁰.

Στρατός ξηράς , πολεμικό ναυτικό , πολεμική αεροπορία	
Περίοδος	Ποσό % του συνολικού προϋπολογισμού
1935 – 1936	22,80%
1936 – 1937	26,57%
1937 - 1938	33,53%
1938 - 1939	25,46%
1939 - 1940	31,50%
1940 - 1941	24,73%

²⁰ Β. Μαθιόπουλος ,*Η συμμετοχή της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο* , τ. Α΄, (Αθήνα 1998), 148 – 149.

Πηγή :Β. Μαθιόπουλος ,*Η συμμετοχή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο* ,τ. Α' ,(Αθήνα 1998), 148 –149.

Συμπερασματικά βλέπουμε ότι η Ελλάδα για το διάστημα 1935 – 1941 διέθεσε για την πολεμική της προετοιμασία από τον κρατικό προϋπολογισμό περίπου 30 δισεκμ. , ποσό σημαντικό για την εποχή εκείνη και την οικονομική της κατάσταση. Τα υπόλοιπα χρήματα που δαπανήθηκαν συνολικά για το σκοπό αυτό προέρχονταν από εράνους και προσωπικές δωρεές ευπόρων Ελλήνων κυρίως του εξωτερικού. Σημειώνουμε ότι οι δαπάνες των στρατιωτικών υπουργείων για τη συγκεκριμένη περίοδο αντιπροσώπευαν το 27,76% όλων των δαπανών του κράτους²¹.

Από τα παραπάνω στοιχεία συμπεραίνουμε ότι ο ελληνοϊταλικός πόλεμος έδωσε τη χαριστική βολή στην ελληνική οικονομία καθώς την υποχρέωσε να προβεί σε επιπλέον έξοδα τα οποία δεν ήταν ικανή να καλύψει. Για να μπορέσει να αντεπεξέλθει στα νέα αυτά έξοδα προχώρησε σε νέα σύναψη δανείων με το εξωτερικό αυξάνοντας έτσι δραματικά το ήδη υπάρχον χρέος της από τα παλαιότερα δάνεια. Αν σε όλα αυτά προσθέσουμε και τα ποσά που πρόσφερε ο απλός λαός μέσα από εράνους και δωρεές καταλαβαίνουμε πόσα πολλά στοίχισε ο πόλεμος αυτός στη χώρα.

Έτσι όταν οι Γερμανοί κατέλαβαν την Ελλάδα η οικονομική της κατάσταση ήτανε ήδη στα πρόθυρα της κατάρρευσης. Χρειαζότανε πολύ προσεκτική διαχείριση προκειμένου να μπορέσει να ανακάμψει. Οι κατακτητές όμως δεν είχαν καμία τέτοια πρόθεση , αντίθετα κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια ώστε να επιφέρουν την πλήρη καταρράκωση της , αποκομίζοντας αυτοί όσο το δυνατόν μεγαλύτερα οφέλη.

²¹ Β. Μαθιόπουλος , *Η συμμετοχή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο* ,τ. Α' , (Αθήνα 1998) , . 143 – 149.

Η ΥΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΔΡΑΧΜΗΣ

Η διάθεση και η κυκλοφορία του νομίσματος σε μια χώρα είναι ίσως ο σημαντικότερος παράγοντας οικονομικής σταθερότητας της χώρας αυτής. Οι ποσότητες στις οποίες διατίθεται και η ανταλλακτική του αξία αποδεικνύουν κατά πόσο μια χώρα διαθέτει ισχυρή οικονομία ή όχι. Η Ελλάδα σε όλη την προπολεμική περίοδο παρά τις αντίξοες διεθνείς συγκυρίες κατάφερε να διατηρήσει με πολύ κόπο σταθερή και την ποσότητα των εν κυκλοφορία νομισμάτων αλλά και την αξία τους. Όταν όμως αναγκάστηκε να εμπλακεί στον πόλεμο, δεδομένης της τεράστιας αύξησης των εξόδων και της τραγικής μείωσης των εσόδων η αξία της δραχμής άρχισε να υποτιμάται δραματικά.

Οι αρχές κατοχής αμέσως μετά την κατάληψη της χώρας προέβησαν σε μαζική συγκέντρωση της γεωργικής παραγωγής με μια σειρά επιτάξεων. Επειδή όμως οι παραγωγοί έχουν πάντοτε τη δυνατότητα να αποκρύπτουν ποσότητες αγαθών οι Γερμανοί προκειμένου να τους δελεάσουν προσφέρθηκαν να αγοράζουν την παραγωγή πληρώνοντας τους με χρήματα. Χρειάστηκαν όμως για το σκοπό αυτό μεγάλα χρηματικά ποσά τα οποία σε καμία περίπτωση δε θα μπορούσαν να προέρχονται από τη Γερμανία. Γι' αυτό προκειμένου να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες τους σε χρήματα προχώρησαν στην έκδοση ειδικών κατοχικών νομισμάτων, τα « κατοχικά μάρκα », τα οποία θα κυκλοφορούσαν παράλληλα με τα ελληνικά νομίσματα και θα είχαν την ίδια ακριβώς αξία.

Οι Ιταλοί κι αυτοί απ' την πλευρά τους προκειμένου να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες προχώρησαν στην έκδοση της δικής τους « Μεσογειακής δραχμής ». Το ιταλικό φρουραρχείο ανα-

κοίνωσε ότι από τις 26 Ιουνίου 1941 άρχιζε η κυκλοφορία του νομίσματος αυτού το οποίο είχε ήδη αρχίσει να τυπώνεται από τον Απρίλιο από το « Μεσογειακό Ταμείο πιστώσεως για την Ελλάδα ». Η χρήση και του νομίσματος αυτού ήταν φυσικά υποχρεωτική και είχε την ίδια αξία με την ελληνική δραχμή²².

Όπως είναι φανερό την ίδια ακριβώς χρονική περίοδο κυκλοφορούσαν τρία διαφορετικά νομίσματα τα οποία τυπικά είχαν την ίδια αξία αλλά στην πραγματικότητα δεν είχαν καμιά ανταλλακτική αξία. Η κάθε εκδοτική αρχή εξέδιδε αβίαστα τόνους από χαρτονομίσματα για την κάλυψη των αναγκών της με συνέπεια αυτά να μην έχουν κανένα αντίκρισμα. Ο πληθωρισμός άγγιξε τα ύψη και οι άνθρωποι διέθεταν χιλιάδες χαρτονομισμάτων χωρίς ωστόσο να μπορούν να αγοράσουν το παραμικρό.

Η ελληνική κυβέρνηση ανήσυχη, βλέποντας τις εξελίξεις και κατανοώντας ότι το μέλλον θα είναι ακόμη πιο δραματικό έκανε αλλεπάλληλες εκκλήσεις στις γερμανικές αρχές να σταματήσουν την περαιτέρω έκδοση νομισμάτων. Οι Γερμανοί υπεύθυνοι αντιλαμβανόμενοι το πρόβλημα δέχθηκαν να σταματήσουν την έκδοση αλλά επέβαλλαν στην ελληνική κυβέρνηση να καταβάλλει αυτή τα χρηματικά που χρειάζονταν ποσά σαν έξοδα κατοχής. Οι υπεύθυνοι μην έχοντας δεύτερη επιλογή δέχονται τον όρο αλλά τα ποσά που απαιτούνται είναι εξωφρενικά μεγάλα. Το Νοέμβριο του 1941 ζητήθηκαν 25 δισεκατομμύρια δραχμές, το Δεκέμβριο του 1942 260 δισεκατομμύρια ενώ τον Αύγουστο του 1943 το ποσό έφτασε τα 850 δισεκατομμύρια δραχμές²³.

²² Δημήτρης Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής*, (Αθήνα), 169.

²³ Σ. Θωμαδάκης, « Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας » στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση*, (Αθήνα 1984), 124.

Τα ποσά αυτά ήταν αδύνατο να συγκεντρωθούν ιδιαίτερα σε μια εποχή όπου τα δημόσια έσοδα της χώρας είχαν σχεδόν μηδενιστεί. Συγκεκριμένα τομείς όπως η φορολογία, το εξωτερικό εμπόριο και τα εμβάσματα των μεταναστών, τα οποία προπολεμικά εξασφάλιζαν κρατικά έσοδα, τώρα είτε είχαν εκλείψει είτε λειτουργούσαν προς όφελος των κατακτητών. Επιπλέον η εκμετάλλευση των μεταλλείων η οποία παλαιότερα ήταν πολύ επικερδής, στο διάστημα της κατοχής γίνεται ιδιαίτερα πολύπλοκη. Αρχικά οι Γερμανοί διατηρούν τη λειτουργία τους, αλλά καρπώνονται τα έσοδα για ίδιον όφελος. Όταν όμως εντείνεται η αντίσταση των ανταρτών οι Γερμανοί αναγκάζονται να διακόψουν τη λειτουργία πολλών εξ' αυτών. Ένας μεγάλος αριθμός των εγκαταστάσεων καταστρέφεται από τους ίδιους τους αντάρτες προκειμένου να μην χρησιμεύσουν στον εχθρό. Έτσι η συνολική παραγωγή μειώνεται στο 6% αρχικά και αργότερα στο 2% ενώ την τελευταία χρονιά της κατοχής άγγιξε το 0% ²⁴.

Το εξωτερικό εμπόριο που ήταν και ο κυριότερος προσδοφόρος παράγοντας προπολεμικά παρέλυσε κι αυτό σχεδόν εξ' ολοκλήρου εξαιτίας του ναυτικού αποκλεισμού. Οι εισαγωγές έπεσαν στο 6% του προπολεμικού επιπέδου ενώ οι εξαγωγές στο 8% τον πρώτο χρόνο, στο 6% στο δεύτερο και μόλις στο 3% στον τρίτο χρόνο της κατοχής²⁵.

Αφού λοιπόν τα έσοδα του κράτους σχεδόν εξατμίστηκαν και τα έξοδα, εξαιτίας των υπέρογκων απαιτήσεων των Γερμανών που ανέρχονταν στο 1/3 του προπολεμικού ετήσιου προϋπολογισμού, πολλαπλασιάστηκαν η κυβέρνηση δεν είχε άλλη λύση παρά μόνο την έκδοση επιπλέον χαρτονομισμάτων με αποτέλεσμα η κατάσταση να ξεφύγει εντελώς από κάθε έλεγχο. Αρκεί να αναφέρουμε

²⁴ Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης, *Οι θυσίες της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο*, (Αθήνα 1946), 11.

²⁵ Κ. Δοξιάδης, *Οι θυσίες της Ελλάδος στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο*, (Αθήνα 1946), 12.

ότι η νομισματική κυκλοφορία από τα 11 δισεκατομμύρια δραχμές που ήταν το 1940 έφτασε το Σεπτέμβριο του 1944 τα 7,3 τετράκις εκατομ. δραχμές²⁶! Στον πίνακα που ακολουθεί φαίνεται πιο αναλυτικά η νομισματική κυκλοφορία από τον Ιανουάριο του 1939 μέχρι τον Αύγουστο του 1942.

χρονολογία	Εκατομμύρια δραχμές	χρονολογία	Εκατομμύρια Δραχμές
1 Ιανουαρίου 1939	7 453	31 Δεκεμβρίου 1941	48 798
1 Ιανουαρίου 1941	15 369	31 Ιανουαρίου 1942	53 014
31 Μαρτίου 1941	19 371	31 Μαρτίου 1942	67 865
31 Ιουλίου 1941	25 960	31 Μαΐου 1942	92 184
30 Σεπτεμβρίου 1941	33 842	15 Ιουλίου 1942	120 520
30 Νοεμβρίου 1941	43 428	31 Αύγουστου 1942	155 192

Πηγή : S. Xydis, The Economy and Finances of Greece under Occupation, Pittsburg 1943), 18.

Τον Αύγουστο του 1943 η νομισματική κυκλοφορία έφτασε το ποσό των 1.050.000 εκατομμυρίων δραχμών , 52 φορές μεγαλύτερο απ’ αυτό του Μαρτίου του 1941 και το Μάιο του 1944 έφτασε στα 25 τρισεκατομμύρια δραχμές !

Με μια πιο προσεκτική μελέτη των στοιχείων που διαθέτουμε διαπιστώνει εύκολα κανείς ότι η νομισματική κυκλοφορία αυξάνεται συνεχώς με την πάροδο του χρόνου και φτάνει προς το τέλος της

²⁶ Κ. Δοξιάδης , *Οι θυσίες της Ελλάδος στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο* , (Αθήνα 1946) , 32.

κατοχής σε ασύλληπτα νούμερα. Μια πιθανή εξήγηση του φαινομένου αυτού θα μπορούσε να είναι ίσως το γεγονός ότι οι πολεμικές επιχειρήσεις της Γερμανίας γίνονται όλο και πιο δύσκολες και πιο δαπανηρές όσο πλησιάζουμε προς το τέλος του πολέμου με αποτέλεσμα να αυξάνονται και οι απαιτήσεις τους σε χρήματα από τις κατεχόμενες χώρες και κυρίως από την Ελλάδα. Η κυβέρνηση αδυνατώντας να βρει άλλους τρόπους απόκτησης χρημάτων προχωρεί στην έκδοση όλο και περισσότερων χαρτονομισμάτων. Επίσης ένας αρκετά σημαντικός παράγοντας είναι ότι τα τελευταία χρόνια της κατοχικής περιόδου διογκώνεται συνεχώς το αντιστασιακό κίνημα των ανταρτών προκαλώντας μεγάλες καταστροφές στον εχθρό. Οι Γερμανοί αφενός αναγκάζονται να διαθέσουν όλο και μεγαλύτερο αριθμό στρατιωτών, προκειμένου να διατηρήσουν την κατάσταση υπό έλεγχο, οι οποίοι πρέπει να συντηρηθούν με ελληνικά έξοδα και αφετέρου οι απαιτήσεις τους για τα έξοδα κατοχής αυξάνονται και εξαιτίας των μεγάλων καταστροφών που υφίστανται σε υλικά πολέμου και εφόδια απ' τους αντάρτες. Επίσης με τις αντιστασιακές ενέργειες και τα αντίποινα των Γερμανών καταστρέφονται πολλές καλλιεργήσιμες εκτάσεις της ήδη προβληματικής και λιγοστής παραγωγής με αποτέλεσμα να παρατηρείται σημαντική έλλειψη προϊόντων και άρα άνοδος των τιμών.

Η μοναδική άμυνα του πληθυσμού απέναντι σ' αυτή την εξωφρενική κατάσταση ήταν η αγορά χρυσού. Οι άνθρωποι προσπαθούσαν να μετατρέψουν τα χαρτονομίσματα τους σε χρυσές λίρες καθώς ο χρυσός είναι το μόνο μέσο που δεν μπορεί ποτέ να υποτιμηθεί²⁷. Έτσι η αξία της λίρας πήρε ανοδική πορεία και την

²⁷ Σ. Θωμαδάκης, «Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας» στο Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση, (Αθήνα 1984), 134.

εποχή της απελευθέρωσης είχε φτάσει το ποσό των 10 τρισεκατομμυρίων δραχμών²⁸.

Εκείνο που αξίζει να σημειώσουμε απ' όλα τα παραπάνω στοιχεία είναι ότι η ελληνική οικονομία στο διάστημα των τεσσάρων αυτών χρόνων υπέστη σοβαρότατο πλήγμα τέτοιο που πολύ δύσκολα θα μπορούσε να ξεπεράσει. Εκείνο που απομένει τώρα είναι να δούμε και τις τραγικές συνέπειες του φαινομένου αυτού που δεν είναι άλλες από την παράλυση της αγοράς και τη μεγάλη πείνα²⁹.

ΑΙΤΙΕΣ ΠΟΥ ΟΔΗΓΗΣΑΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΕΙΨΗ ΑΓΑΘΩΝ

Η τραγικότερη συνέπεια της κατοχής και της κατάρρευσης της οικονομίας ήταν η ολοκληρωτική έλλειψη όλων των απαραίτητων μέσων για την επιβίωση συμπεριλαμβανομένων και των τροφίμων αλλά και των πηγών ενέργειας. Ο πληθυσμός βρέθηκε ξαφνικά απροετοίμαστος μπροστά σε μια άδεια αγορά η οποία δεν μπορούσε να του προμηθεύσει το παραμικρό. Υπαίτιοι είναι μια σειρά παραγόντων οι οποίοι επέδρασαν καταλυτικά στο φαινόμενο αυτό.

Όπως ήδη αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο η αγροτική παραγωγή της προπολεμικής περιόδου δεν ήταν ιδιαίτερα αξιόλογη. Η ελληνική κυβέρνηση υποχρεωνόταν σε εισαγωγή μεγάλων ποσοτήτων τροφίμων προκειμένου να καλύψει τις εγχώριες ανάγκες. Η παραγωγή του 1941 ήταν ακόμη πιο περιορισμένη, θα μπορούσαμε να πούμε η πιο μικρή όλης της κατοχικής περιόδου. Είχε διεκπεραιωθεί σε εμπόλεμη περίοδο, κάτω από πολύ δύσκολες συνθήκες και με μεγάλη προχειρότητα. Οι περισσότεροι

²⁸ S. Xydis, *The economy and finances of Greece under occupation*, Pittsburg 1943, 46.

²⁹ Σ. Θωμαδάκης, « Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας » στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση*, (Αθήνα 1984), 134.

αγρότες είχαν σπείσει να καταταχθούν στον ελληνικό στρατό αφήνοντας πίσω τις καλλιέργειες τους οι οποίες υπέστησαν μεγάλες ζημιές από την πολεμική προσπάθεια. Έτσι τα προϊόντα που παρήχθησαν και ειδικά το σιτάρι δεν ήταν σε καμία περίπτωση ικανά να καλύψουν τις ανάγκες του πληθυσμού. Σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές του υπουργείου γεωργίας η παραγωγή σιταριού το 1940 ήταν 905 000 τόνοι, ενώ το 1941 έφτασε μόλις τους 566.000 τόνους³⁰.

Ωστόσο όμως υπήρχαν και ορισμένα προϊόντα τα οποία παρήχθησαν σε μεγάλη αφθονία π.χ. οι πατάτες αλλά δεν κατόρθωσαν να ανακουφίσουν τον πληθυσμό από το λοιμό αφού δεν κατάφεραν ποτέ να φτάσουν σ' αυτόν³¹, κι αυτό γιατί οι κατακτητές από την πρώτη κιόλας μέρα της άφιξης τους προχώρησαν στην επίταξη όλων των συγκοινωνιακών μέσων καθώς και των καυσίμων που αυτά χρειάζονταν για να κινηθούν. Όσα οχήματα βρισκόταν σε καλή κατάσταση και μπορούσαν να προσφέρουν οποιαδήποτε βοήθεια στις ανάγκες του Άξονα, δημεύτηκαν και είτε μεταφέρθηκαν στη Γερμανία, είτε παρέμειναν στη χώρα αλλά χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για τις ανάγκες των κατακτητών, αδιαφορώντας για τις ανάγκες του ελληνικού πληθυσμού³².

Επίσης οι Γερμανοί εκτός από τις επιτάξεις του συγκοινωνιακού υλικού προχώρησαν ευθύς αμέσως και στις επιτάξεις όχι μόνο της παραγωγής αλλά και όλων των αποθεμάτων τροφίμων που βρίσκονταν σε αποθήκες και τελωνεία και προοριζόταν για τις ανάγκες του ελληνικού στρατού και του πληθυσμού, με σκοπό να τα προμηθεύσουν στο Γερμανικό στρατό αλλά και στους πολίτες

³⁰ Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, (Αθήνα 1993), 64 .

³¹ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, (Αθήνα 1993), 68.

³² S. Xydis, *The economy and finances of Greece under occupation*, (Pittsburg 1943), 12.

στη Γερμανία. Συνεπώς και τα τελευταία ίχνη τροφής που μπορούσαν να σώσουν έστω και προσωρινά την κατάσταση εξαφανίστηκαν³³.

Ένας άλλος επίσης πολύ σημαντικός λόγος που εμπόδιζε τη μεταφορά και διακίνηση των προϊόντων από περιοχή σε περιοχή ήταν ο χωρισμός της ελληνικής επικράτειας σε τρεις διαφορετικές ζώνες κατοχής και η κατάληψή τους από τρεις διαφορετικές κατοχικές δυνάμεις. Η καθεμιά λοιπόν απ' αυτές προσπάθησε να καρπωθεί όσο το δυνατόν μεγαλύτερα οφέλη για την κάλυψη των δικών της αναγκών αδιαφορώντας για τον ελληνικό πληθυσμό. Η πρώτη κοινή ενέργεια και των τριών αρχών ήταν να απαγορεύσουν την οποιαδήποτε μεταφορά αγαθών έξω από την περιοχή της δικαιοδοσίας τους με αποτέλεσμα να δημιουργούνται τεράστια προβλήματα στην επάρκεια των αγαθών αφού χαρακτηριστικό της ελληνικής αγροτικής παραγωγής ήταν η κάθε γεωγραφική περιοχή να ειδικεύεται στην καλλιέργεια λίγων μόνο προϊόντων, με πολύ σπάνιες διαφοροποιήσεις. Για παράδειγμα ο Θεσσαλικός κάμπος μονοπωλούσε στην καλλιέργεια των δημητριακών, ενώ το ελαιόλαδο αφθονούσε κυρίως στη δυτική πλευρά της χώρας και τα παράλια. Αντίθετα οι πιο ορεινές περιοχές ειδικεύονταν στην κτηνοτροφία αλλά είχαν σοβαρή έλλειψη σε γεωργικά προϊόντα. Για να εξασφαλίσει λοιπόν η ελληνική ύπαιθρος μια ολοκληρωμένη διατροφή έπρεπε οπωσδήποτε να προβεί σε ανταλλαγές προϊόντων. Με την απόφαση όμως των αρχών κατοχής να απαγορέψουν τη μεταφορά αγαθών η κάθε παραγωγική ζώνη αναγκάστηκε να αρκεστεί στα δικά της μόνο προϊόντα, αντιμετωπίζοντας την παράλογη κατάσταση της αφθονίας ενός προϊόντος και της πλήρους έλλειψης ενός άλλου,

³³ S. Xydis, *The economy and finances of Greece under occupation*, (Pittsburg 1943), 12.

Σ. Θωμαδάκης, «Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας» στο Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση, (Αθήνα 1984), 122.

ενώ οι περιοχές που δεν είχαν καθόλου δική τους παραγωγή εγκαταλείφθηκαν στην τύχη τους³⁴.

Τέλος ένας πολύ σημαντικός παράγοντας της έλλειψης γεωργικών προϊόντων ήταν η τάση των παραγωγών να αποκρύπτουν όσο μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων ήταν δυνατό. Παρά τις τεράστιες προσπάθειες κυβέρνησης και κατακτητών να ελέγξουν την παραγωγή και να τη δεσμεύσουν, οι παραγωγοί κατάφεραν να εφεύρουν τρόπους να διαφύγουν τον έλεγχο των αρχών. Προτιμούσαν να κρύψουν την παραγωγή τους αφενός μεν για να τη διαθέσουν στη μαύρη αγορά αποκομίζοντας πολύ μεγαλύτερα κέρδη απ' αυτά που τους προσέφεραν κυβέρνηση και κατακτητές, οι οποίοι αγόραζαν σε πολύ χαμηλές τιμές και αφετέρου γιατί οι περισσότεροι δεν ήθελαν η παραγωγή τους να χρησιμοποιηθεί από τους κατακτητές. Παρά τους ισχυρισμούς των υπευθύνων της κυβέρνησης ότι η παραγωγή που θα δεσμεύονταν θα διατίθονταν αποκλειστικά για τις ανάγκες του ελληνικού πληθυσμού που λιμοκτονούσε, οι αγρότες εμφανίζονταν ιδιαίτερα δύσπιστοι.

Οι συνθήκες αυτές που ίσχυσαν για την αγροτική παραγωγή χονδρικά ίσχυσαν και για την κτηνοτροφία. Ο αριθμός ζώων κατά τη διάρκεια των τεσσάρων αυτών ετών έπεσε στο 50 με 60% ενώ σε ορισμένα ήδη έφτασε και το 80%. Ήδη πάρα πολλά ζώα είχαν χαθεί στον ελληνοϊταλικό πόλεμο ενώ χιλιάδες επιτάχθηκαν απ' τις τρεις δυνάμεις του Άξονα προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες του στρατού τους ή των πολιτών τους στις γενέτειρες χώρες τους ή σφαγιάστηκαν ως αντίποινα για τις αντιστασιακές ενέργειες των Ελλήνων. Δεν παραβλέπουμε βέβαια και την περίπτωση ότι πάρα πολλά ζώα πέθαναν από την πείνα τα φριχτά χρόνια του λοιμού. Έτσι το κρέας έλειψε παντελώς απ' το διαιτολόγιο των Ελλή-

³⁴ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, (Αθήνα 1993), 107 - 108

νων για πάρα πολύ καιρό ενώ οι κατακτητές είχαν στη διάθεση μεγάλες ποσότητες του πολυπόθητου αγαθού³⁵.

Αυτή ήταν η τύχη του πρωτογενούς τομέα παραγωγής της χώρας μας αλλά και ο δευτερογενής δεν έτυχε καθόλου καλύπτης αντιμετώπισης. Σχεδόν όλες οι μικρότερες βιοτεχνίες αναγκάστηκαν να σταματήσουν τη λειτουργία τους εξαιτίας της έλλειψης καυσίμων. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να απολυθούν εκατοντάδες εργάτες οι οποίοι έμειναν ξαφνικά χωρίς εισοδήματα σε μια εποχή όπου το παραμικρό έσοδο είχε τεράστια σημασία για την ανθρώπινη επιβίωση. Επίσης ένας αριθμός από αυτούς είτε στάλθηκε ως εργάτες στη Γερμανία είτε χρησιμοποιήθηκε εντός της χώρας σε καταναγκαστικά έργα. Οι πιο ανεπτυγμένες βιομηχανίες πέρασαν στον έλεγχο των Γερμανών και η παραγωγή τους φυσικά καταναλώθηκε από τους ίδιους όπως για παράδειγμα το πυριτιδοποιείο και καλυκοποιείο ιδιοκτησίας Μποδοσάκη – Αθανασιάδη που συνέχισε να λειτουργεί κανονικά μέχρι το 1943, παράγοντας όπλα για τους Γερμανούς καθώς και το μεγάλο εργοστάσιο της Φορντ το οποίο μετέτρεψαν σε επισκευαστικό εργοστάσιο για τα δικά τους οχήματα³⁶.

Αφού αναλύσαμε τους λόγους που οδήγησαν στην έλλειψη των απαραίτητων για τη διαβίωση αγαθών που οφείλονταν στις δυνάμεις του Άξονα δεν απομένει παρά να αναφέρουμε και το συμμαχικό παράγοντα. Όπως ήδη έχουμε πει σε προηγούμενα κεφάλαια η προπολεμική αγροτική και βιομηχανική παραγωγή δεν επαρκούσαν για την κάλυψη των στοιχειωδών αναγκών του πληθυσμού και γι' αυτό η εκάστοτε κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη να προβαίνει σε μαζικές εισαγωγές από χώρες που ήταν εχθροί του Άξονα. Με

³⁵ Κ. Δοξιάδης, *Οι θυσίες της Ελλάδος στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο*, (Αθήνα 1946), 11.

³⁶ Σ. Θωμαδάκης, « Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας » στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση*, (Αθήνα 1984), 126 – 127.

τον αποκλεισμό όμως του λιμανιού του Πειραιά από τους συμμάχους η δυνατότητα αυτή εξέλειπε. Κανένα πλοίο δεν μπορούσε να προσεγγίσει το λιμάνι αφήνοντας έτσι τη χώρα στο έλεος του λοιμού. Παρά τις αλλεπάλληλες εκκλήσεις της κυβέρνησης προς τους συμμάχους να παύσουν τον αποκλεισμό εκείνοι έμειναν αμετακίνητοι στις θέσεις τους απαντώντας πως συμπονούν τον ελληνικό πληθυσμό για το δράμα του και επιθυμούν να βοηθήσουν αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να βοηθήσουν και τον Άξονα. Έτσι η χώρα έπρεπε να βρει τρόπους να αντιμετωπίσει μόνη της τις δυσκολίες του επερχόμενου χειμώνα '41 – '42³⁷.

Η ΤΡΑΓΙΚΗ ΠΕΙΝΑ

Όπως αποδεικνύουν τα γεγονότα που αναλύσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, όλοι κατακτητές και σύμμαχοι, ενήργησαν σύμφωνα με τις δικές τους επιδιώξεις αδιαφορώντας για τον αντίκτυπο των ενεργειών τους στον ελληνικό πληθυσμό. Άμεσο επακόλουθο στάθηκε η τραγική και πρωτοφανής εξαφάνιση όλων των απαραίτητων για την ανθρώπινη επιβίωση αγαθών. Ο πληθυσμός και ειδικά ο αστικός αναμένονταν να ζήσει μια τρομακτική εμπειρία, έναν καθημερινό αγώνα επιβίωσης.

Ήδη από τους πρώτους μήνες της κατοχής έγινε αισθητό το τι επρόκειτο να ακολουθήσει γι' αυτό η κυβέρνηση έσπευσε να διασώσει όσο αυτό ήταν δυνατό την κατάσταση επιβάλλοντας περιορισμούς στις ποσότητες τροφίμων τις οποίες κάθε οικογένεια μπορούσε να προμηθευθεί³⁸. Πολύ γρήγορα όμως τα βασικότερα αγαθά όπως ψωμί, κρέας, γάλα εξέλειψαν τελείως και απέμειναν

³⁷ Σ. Θωμαδάκης «Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία της Κατεχόμενης Ελλάδας» στο Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση, (Αθήνα 1984), 122.

³⁸ Δ. Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής*, (Αθήνα), 173.

μόνο ορισμένες ποσότητες χόρτων και λαχανικών. Ο κόσμος άρχισε να υποσιτίζεται εντονότατα μέχρι το φθινόπωρο του 1941 ενώ από κει και πέρα άρχισε η καθαυτό λιμοκτονία³⁹. Ένας άνθρωπος χρειάζεται ημερησίως περίπου 2500 - 3000 θερμίδες αλλά το καλοκαίρι του 1941 μόλις κατάφερνε να συμπληρώσει τις 1200 θερμίδες⁴⁰. Όπως είναι φυσικό η ελλιπής αυτή διατροφή είχε μεγάλες επιπτώσεις στον ανθρώπινο οργανισμό. Προκάλεσε εξάντληση, ατονία, ανικανότητα για εργασία και μάθηση.

Αυτό όμως ήταν μόνο η αρχή καθώς ο χειμώνας του 1941 – 1942 ήρθε να χειροτερέψει τα πράγματα. Έστω και τα λίγα χόρτα που μπορούσαν να εξασφαλίσουν κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού εξαφανίστηκαν με τα πρώτα κρύα. Οι άνθρωποι έβγαιναν στους δρόμους από τα χαράματα και ύστερα από πολύωρες εξαντλητικές αναζητήσεις στην αγορά κατέληγαν στο σπίτι με αδειανά τα χέρια.

Οι άμεσα θιγόμενοι της ελλείψεως τροφίμων ήταν οι μισθωτοί και οι συνταξιούχοι καθώς είχαν στα χέρια τους χρήματα τα οποία ο πληθωρισμός εξανέμιζε μέρα με τη μέρα. Παρά τις προσπάθειες της κυβέρνησης που αποφάσισε να πληρώνει τους μισθούς κάθε 20 μέρες οι ομάδες αυτές του πληθυσμού δεν κατάφεραν να εξασφαλίσουν τροφή ούτε για μια μέρα. Αρκεί να αναφέρουμε ότι ο ελάχιστος μισθός προπολεμικά ήταν 55 δρχ. ενώ οι τιμές από τα βασικότερα αγαθά είχαν αγγίξει τα ύψη. Το ψωμί τον Οκτώβριο του 1941 κόστιζε 500 δρχ. ενώ το βούτυρο τον Ιανουάριο του 1942 κόστιζε 4800 δρχ. Ακόμα και η αύξηση του 50% στους μισθούς δεν κατάφερε να βοηθήσει την κατάσταση⁴¹.

³⁹ Δ. Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής*, (Αθήνα), 178.

⁴⁰ Δ. Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής*, (Αθήνα), 179.

⁴¹ S. Xydis, *The economy and finances of Greece under occupation*, (Pittsburg 1943), 37.

Εξίσου με τον αστικό πληθυσμό όμως υπέφεραν και οι κάτοικοι των απομακρυσμένων περιοχών και ιδιαίτερα των μικρών και αποκομμένων νησιών τα οποία απέμειναν εντελώς αβοήθητα. Τα άγονα και βραχώδη εδάφη τους που δεν προσφέρονταν για καλλιέργεια, η απαγόρευση της αλιείας και η αδυναμία ανεφοδιασμού τους από την Αθήνα οδήγησαν τον πληθυσμό σε λιμοκτονία. Οι θάνατοι από την πείνα αυξήθηκαν με δραματικούς ρυθμούς. Για παράδειγμα στη Μύκονο όπου εφαρμόζονταν ένα αρκετά καλό σύστημα καταγραφής των θανάτων παρατηρούμε ότι αυτοί αυξήθηκαν κατακόρυφα. Συγκεκριμένα στο διάστημα από το Δεκέμβριο του 1941 μέχρι το Μάιο του 1942 πέθανε περίπου το 34,9 μόνο των ανδρών εργατών, το 25,6 των γεωργών, το 15,7 των ψαράδων και ένα μεγάλο ποσοστό των υπολοίπων κατοίκων. Αντίθετα οι γυναίκες κατάφεραν να αντεπεξέλθουν πιο καλά στις δύσκολες αυτές συνθήκες σημειώνοντας μικρότερα ποσοστά θανάτων⁴². Αυτό οφείλεται σε δυο κυρίως λόγους. Ο ένας αφορά καθαρά το γυναικείο οργανισμό ο οποίος είναι πολύ πιο δυνατός και μπορεί να αντεπεξέλθει καλύτερα σε δύσκολες καταστάσεις. Ο άλλος λόγος έχει να κάνει με το γεγονός ότι οι άνδρες, στυλοβάτες της οικογένειας, προτιμούσαν να εξασφαλίζουν φαγητό πρώτα για τα άλλα, πιο αδύναμα, μέλη της οικογένειας ξεκινώντας από τα παιδιά, τους ηλικιωμένους και ούτω καθεξής και τελευταία φρόντιζαν για τον εαυτό τους⁴³.

Το γεγονός ότι οι γυναίκες σημείωσαν μικρότερα ποσοστά θανάτου δεν εμφανίζεται μόνο στη Μύκονο αλλά και στην Αθήνα. Συγκεκριμένα τον Ιανουάριο του 1942 από τους 3096 καταγεγραμ-

⁴² Violetta Hionidou, «The demography of a Greek famine : Mykonos, 1941 – 1942 », π. Continuity and Change, τ. 10/2, 287.

⁴³ Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Η Ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, (Αθήνα 1947), 291.

μένους θανάτους οι άνδρες καλύπτουν το 66,4% ⁴⁴. Αντίθετα η θνησιμότητα των παιδιών δε φαίνεται να αυξάνεται σύγχρονα με τη θνησιμότητα των ενηλίκων. Κατά τη διάρκεια μάλιστα του τραγικού χειμώνα 1941 – 42 η θνησιμότητα του παιδιού δεν αυξήθηκε ανάλογα με την αύξηση των θανάτων των ενηλίκων αλλά μόνο μετά τον Απρίλιο του 1942 άρχισε η κατάρρευση των παιδιών. Η εξήγηση του φαινομένου αυτού είναι όπως αναφέραμε πιο πάνω το γεγονός ότι οι γονείς προτιμούσαν να σώσουν τα παιδιά τους παρά τους εαυτούς τους⁴⁵.

Από τα στοιχεία που είχαμε στη διάθεσή μας λοιπόν προκύπτει το συμπέρασμα ότι το χειμώνα του 1941 – 1942 το 15% του πληθυσμού υποσιτίζονταν εντονότατα, το 63% υποσιτίζονταν, το 18% τρέφονταν ανεπαρκώς ενώ μόλις 4% του πληθυσμού τρέφονταν περίπου επαρκώς⁴⁶. Καταλαβαίνουμε λοιπόν γιατί το Μάιο του 1941 ο αριθμός των θανάτων ξεπερνούσε κατά πολύ τον αριθμό των γεννήσεων⁴⁷. Οι άνθρωποι περπατούσαν στο δρόμο και κατέρρεαν από εξάντληση. Τον πρώτο καιρό οι περαστικοί έσπευδαν να βοηθήσουν αλλά αργότερα το φαινόμενο έγινε πιο συχνό και δεν προκαλούσε πια καμία εντύπωση.

⁴⁴ Χρήστος Λούκος «Τα δημογραφικά της Κατοχής», στο Αρχαιοτάξιο (Μάιος 2001), 93.

⁴⁵ Φ.Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, (Αθήνα 1947), 291.

⁴⁶ Κ. Δοξιάδης, *Οι θυσίες της Ελλάδος στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο*, (Αθήνα 1946), 33.

⁴⁷ Δ. Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής*, (Αθήνα), 278.

Προσπάθεια περαστικών να βοηθήσουν κάποιον που κατέρρευσε.

Άλλωστε οι περισσότεροι βρίσκονταν στην ίδια ακριβώς κατάσταση και ήταν ζήτημα χρόνου η κατάρρευση τους. Η απόγνωση τους δε, ήταν σε τέτοιο σημείο ώστε δε δίσταζαν να αναζητούν ακόμη και στα σκουπίδια ένα ίχνος τροφής⁴⁸.

Τα πτώματα μαζεύονταν κατά σωρούς κάθε πρωί με τα καρτσάκια του δήμου και μεταφέρονταν στα νεκροταφεία τα οποία είχαν γεμίσει ασφυκτικά και αποφασίστηκε να θάβονται

⁴⁸ Δ. Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής*, (Αθήνα), 177.

πλέον οι νεκροί σε ομαδικούς τάφους προκειμένου να εξασφαλίσουν περισσότερο χώρο.

Ο θάνατος όμως δεν ήταν η άμεση και μοναδική αντίδραση του ανθρώπινου οργανισμού μπροστά στη λιμοκτονία. Πολλές φορές μεσολαβούσαν πολλά ενδιάμεσα στάδια ώσπου να κατάρληξει ο οργανισμός στο θάνατο, τα οποία ήταν μια σωρεία από πρωτοεμφανιζόμενες ασθένειες αλλά και πολλές γνωστές οι οποίες όμως γνώρισαν πρωτοφανή έξαρση τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Αρχικά και όσο διαρκούσε ο υποσιτισμός οι άνθρωποι εμφάνιζαν πιο ελαφρά συμπτώματα όπως εξάντληση, λιποθυμίες, ατονία και έντονη κόπωση. Όσο όμως περνούσε ο καιρός και η πείνα γινόταν εντονότερη εμφανίστηκαν μια σειρά από οιδήματα και εξανθήματα τα οποία τις περισσότερες φορές οδηγούσαν σ' έναν επώδυνο θάνατο. Παλαιότερες ασθένειες όπως η φυματίωση γνώρισαν τέτοια έξαρση που οι ασθενείς δεν χωρούσαν πια στα νοσοκομεία και αφήνονταν να πεθάνουν αβοήθητοι στα πεζοδρόμια και τα σπίτια τους. Η δυσεντερία πια ήτανε τόσο συχνή που σχεδόν δεν υπήρχε άνθρωπος που να μην έχει νοσήσει⁴⁹.

Την τραγική αυτή εικόνα που παρουσίαζαν οι πόλεις οι κατάρκτητές την αντιμετώπιζαν μάλλον αδιάφοροι. Ετύγχαναν μάλιστα περιπτώσεις όπου απομάκρυναν βίαια μικρά παιδιά που τους πλησίαζαν ζητώντας φαγητό καθώς και περιπτώσεις ελάχιστες ίσως όπου συγκινούνταν και τους έδιναν λίγο ψωμί. Σε συλλογικό επίπεδο πάντως ο ένας έριχνε τις ευθύνες για την τραγωδία στον άλλο και κανείς δεν αναλάμβανε καμία πρωτοβουλία. Η χώρα αφού εξαντλήθηκε πρώτα απ' όλους της τους πόρους αφέθηκε ύστερα αβοήθητη να αντεπεξέλθει στις σκληρές συνθήκες του λοιμού. Όμως οι άνθρωποι όσο τραγικές κι αν είναι οι συνθήκες στις οποίες

⁴⁹ Δ. Γατόπουλος, *Ιστορία της κατοχής*, (Αθήνα), 179 – 186.

αναγκάζονται να ζουν βρίσκουν πάντοτε δυνατότητες επιβίωσης. Το ίδιο συνέβη και στην προκειμένη περίπτωση. Ο κόσμος βρήκε τρόπους να παρατείνει τη ζωή του και σε πολλές περιπτώσεις να την κερδίσει κιόλας οριστικά.

ΤΡΟΠΟΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Το πρόβλημα της έλλειψης τροφίμων ήταν μια τραγική πραγματικότητα που οδηγούσε καθημερινά στο θάνατο χιλιάδες ανθρώπους και άλλους τόσους στα νοσοκομεία. Έπρεπε λοιπόν να βρεθούν επείγοντως τρόποι αντιμετώπισης του φαινομένου. Οι προσπάθειες που έγιναν ήταν από δύο πλευρές. Η πρώτη ήταν από τους επίσημους φορείς, δοσίλογη κυβέρνηση και αρχές κατοχής, η οποία τελικά ελάχιστα κατάφερε να προσφέρει στον ελληνικό λαό και η δεύτερη ήταν από τον απλό κόσμο ο οποίος διέθεσε όλη την εφευρετικότητα και τη φαντασία του προκειμένου να επιβιώσει και μέχρι ενός σημείου τα κατάφερε.

i) Κυβέρνηση και αρχές κατοχής:

Από τις πρώτες κιόλας μέρες της κατοχής έγινε αντιληπτό απ' τους υπευθύνους ότι θα ακολουθούσε παντελής έλλειψη τροφίμων τους επόμενους μήνες γι' αυτό άρχισαν οι πρώτες προσπάθειες για να διατεθούν όσο γίνεται καλύτερα τα λιγοστά αποθέματα προκειμένου να αρκέσουν για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Εφαρμόστηκε λοιπόν η επιβολή του δελτίου στη διανομή των τροφίμων η οποία όριζε συγκεκριμένες ποσότητες των βασικών αγαθών για την κάθε οικογένεια. Συγκεκριμένα τον πρώτο χρόνο της κατοχής 1941 – 42 διανεμήθηκαν περίπου 50 δράμια ψωμί την ημέρα, ζάχαρη περιστασιακά, καθόλου λίπη και ζωικές πρωτεΐνες και καθόλου σαπού-

νι⁵⁰. Το δελτίο ήταν ένα διοικητικό μέτρο κοινωνικής πρόνοιας που είχε σαν σκοπό την ομοιόμορφη διάθεση στον αστικό πληθυσμό ειδών πρώτης ανάγκης⁵¹. Σιγά σιγά όμως οι καθορισμένες ποσότητες άρχισαν να μειώνονται όλο και περισσότερο χωρίς να καταφέρνουν να καλύψουν ούτε τις βασικές ανάγκες του οργανισμού για επιβίωση έως ότου σταμάτησε εντελώς η διανομή των πιο βασικών ειδών όπως για παράδειγμα του ψωμιού⁵². Από το Σεπτέμβριο του 1941 μέχρι τον Αύγουστο του 1942 κρέας διανεμήθηκε στους καταναλωτές μόνο μια φορά, σταφίδα και ζάχαρη τρεις φορές, ρύζι δύο και αλεύρι μία και πάντα σε εξαιρετικά μικρές ποσότητες⁵³.

Αφού συνειδητοποίησε η κυβέρνηση ότι το μέτρο αυτό δεν είχε κανένα ευνοϊκό αποτέλεσμα αποφάσισε να στραφεί προς τους κατακτητές και να ζητήσει τη βοήθειά τους. Πρωταρχικό αίτημα του Τσολάκογλου ήταν να γίνει μια πιο ευνοϊκή ρύθμιση των εξόδων κατοχής για την Ελλάδα ώστε να μπορέσει να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις και να μειώσει παράλληλα τον πληθωρισμό της. Οι αξιώσεις αυτές όμως δεν προκάλεσαν καμιά αντίδραση στους κατακτητές καθώς υπήρχαν πολύ πιο σοβαρά και επείγοντα ζητήματα που τους απασχολούσαν. Έτσι ο πρωθυπουργός αναγκάστηκε να σκληρύνει τη στάση του και να δηλώσει ότι θα παραιτηθεί αν οι δυνάμεις του Άξονα δεν προβούν σε οικονομικές παραχωρήσεις και στην εισαγωγή τροφίμων στη χώρα. Η απειλή αυτή κατόρθωσε να ευαισθητοποιήσει λίγο τους υπευθύνους καθώς αν παραιτούνταν ο Τσολάκογλου δεν υπήρχε κανείς άλλος Έλληνας πολιτικός που να επιθυμεί να

⁵⁰ Σ. Θωμαδάκης, «Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας», στο Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση, (Αθήνα 1984), 130.

⁵¹ Σ. Θωμαδάκης, «Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας», 136.

⁵² Δ. Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής*, (Αθήνα), 173.

⁵³ S. Xydis, *The economy and finances of Greece under occupation*, (Pittsburg 1943), 21.

τον διαδεχθεί. Πάλι όμως δεν προέβησαν σε καμιά αξιόλογη ενέργεια. Οι Γερμανοί απλά δήλωσαν ότι δεν μπορούν να προσφέρουν καμιά βοήθεια στην Ελλάδα γιατί έχουν αφήσει τον « κύριο λόγο » στους Ιταλούς. Οι Ιταλοί με τη σειρά τους θα μπορούσαν να βοηθήσουν αλλά μόνο με αντάλλαγμα την απόσπαση μιας περιοχής με στρατηγική σημασία από τους Γερμανούς. Έτσι το θέμα παρέμενε πάλι εκκρεμές και το μόνο που επιτεύχθηκε ήταν να προσκληθεί ο Γκοτζαμάνης στο Βερολίνο. Ο Υπουργός οικονομικών εξέθεσε την κατάσταση στους υπευθύνους, εκείνο που κέρδισε όμως ήταν η πλήρης αδιαφορία τους. Το μόνο ίσως θετικό επίτευγμα όλων αυτών των διαπραγματεύσεων ήταν ότι διορίστηκε ένας εκπρόσωπος του Άξονα για την Ελλάδα, ο οποίος θα είχε « ειδικές εξουσίες στα οικονομικά και νομισματικά ζητήματα » και θα έπαιρνε « δρακόντεια μέτρα » σε συνεργασία με τις τοπικές αρχές του Άξονα και το ελληνικό κράτος⁵⁴.

Ένα άλλο μέτρο που εφάρμοσε ανεπιτυχώς η κυβέρνηση ήταν η υποχρεωτική συγκέντρωση της παραγωγής από τους καλλιεργητές. Η παρέμβαση του κρατικού μηχανισμού στη διάθεση των αγροτικών προϊόντων προπολεμικά ήταν μια συνηθισμένη διαδικασία. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, εξαιτίας των δύσκολων κλιματολογικών συνθηκών και τον κατακερματισμό των καλλιεργούμενων εκτάσεων το κόστος της παραγωγής ήταν αρκετά υψηλό με συνέπεια τα ελληνικά προϊόντα να μην μπορούν να ανταγωνιστούν τα φθηνά εισαγόμενα προϊόντα. Ο κρατικός μηχανισμός λοιπόν διαμέσου της ΚΕΠΕΣ ⁵⁵ (Κεντρική Επιτροπή Προστασίας Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής)

⁵⁴ M. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, (Αθήνα 1994), 94 – 95.

⁵⁵ Η ΚΕΠΕΣ ιδρύθηκε το 1926 και μετά το 1927 επέβλεπε την υποχρεωτική χρήση εγχωρίου σιταριού στην αλευροβιομηχανία η οποία μέχρι τότε χρησιμοποιούσε το φθηνότερο εισαγόμενο προϊόν. Επίσης η ΚΕΠΕΣ ορίζοντας τις «τιμές συγκέντρωσης» εξασφάλιζε στους παραγωγούς σχετικά ικανοποιητικές τιμές και τους προστάτευε από την αβεβαιότητα και την ανασφάλεια που τους προκαλούσαν οι έμποροι.

αναλάμβανε να διαθέσει υποχρεωτικά τα εγχώρια προϊόντα στις αλευροβιομηχανίες προκειμένου να τα αναμείξουν με τα φθηνά εισαγόμενα προϊόντα προστατεύοντας έτσι την ελληνική παραγωγή. Μολονότι η παράδοση της παραγωγής στην ΚΕΠΕΣ δεν ήταν υποχρεωτική γινόταν εθελοντικά απ' το σύνολο σχεδόν των καλλιεργητών. Όταν όμως με την κατοχή της χώρας η κυβέρνηση μετέτρεψε την προαιρετική παράδοση σε υποχρεωτική η προσπάθεια της αυτή βρήκε μεγάλη αντίδραση⁵⁶. Εξαιτίας της καθημερινής υποτίμησης της δραχμής οι αγρότες αρνούσαν να δεσμεύσουν την παραγωγή τους με τιμές που σε λίγο καιρό δε θα είχαν καμία αξία ενώ θα μπορούσαν κάλλιστα να τη διοχετεύσουν στη μαύρη αγορά αποκομίζοντας τεράστια κέρδη⁵⁷. Άλλωστε η πληρωμή σε χρήμα δεν είχε γι' αυτούς καμία αξία αφού ούτε πρόσβαση μπορούσαν να έχουν στις υπηρεσίες των πόλεων, εφ' όσον οι περισσότερες απ' αυτές είχαν πάρα-λύσει μετά την κατάληψη της χώρας,⁵⁸ αλλά ούτε και καμία άλλη εξυπηρέτηση δεδομένου ότι κάθε μέρα που περνούσε η δραχμή έχανε όλο και περισσότερο την αξία της. Προτιμούσαν λοιπόν να κάνουν τις ανταλλαγές τους με προϊόντα και συγκεκριμένα να ανταλλάσσουν με σιτάρι και λάδι. Η κυβέρνηση αντιλήφθηκε το γεγονός αυτό και προσπάθησε να δελεάσει τους παραγωγούς προσφέροντας τους εκτός από χρήματα και ανταλλάγματα σε είδος, σαπούνι, λάδι, αλάτι, φάρμακα, σπίρτα χωρίς όμως και πάλι να καταφέρει σπουδαία αποτελέσματα⁵⁹. Άλλωστε υπήρχε διάχυτη στους αγρότες η υπόνοια ότι το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής που θα συγκεντρωνόταν προοριζόταν για τις ανάγκες του Άξονα και όχι για τον ελληνικό λαό.

Σ. Πετμεζάς, « Αγροτική οικονομία », στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι. 1922 – 1940. Ο Μεσοπόλεμος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), τ. Β1, (Αθήνα 2002), 226 – 227.

⁵⁶ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, (Αθήνα 1993), 69.

⁵⁷ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, 73.

⁵⁸ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, 72.

⁵⁹ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, 74.

ii) Πολίτες:

Εφ' όσον λοιπόν οι επίσημες ενέργειες των υπευθύνων δεν κατόρθωσαν να επιφέρουν τα επιθυμητά αποτελέσματα οι απλοί πολίτες βρέθηκαν αναγκασμένοι να αναζητήσουν μόνοι τους τρόπους επιβίωσης. Μετά την πολύωρη αναζήτηση στα καταστήματα η οποία απέβαινε άκαρπη, οι άνθρωποι άρχισαν να ανηφορίζουν προς τα προάστια των πόλεων προκειμένου να εξοικονομήσουν λίγα χόρτα για φαγητό. Μεταφορικά μέσα όπως ήδη αναφέραμε δεν υπήρχαν γι' αυτό αναγκάζονταν να διανύουν με τα πόδια τεράστιες απόστάσεις για να εξοικονομήσουν λίγα τρόφιμα για τη συντήρηση των οικογενειών τους⁶⁰.

Όταν όμως κι αυτή η πιθανότητα να βρουν κάτι στις παρυφές των πόλεων άρχισε να εκλείπει τότε αναγκάστηκαν να αναζητήσουν τροφή ακόμη πιο μακριά, στις επαρχίες και τα χωριά, εκεί που η κατάσταση δεν ήταν και τόσο τραγική. Κάθε πρωί τα βαγόνια στους σιδηροδρομικούς σταθμούς γέμιζαν ασφυκτικά από κόσμο που αναζητούσε απεγνωσμένα ένα ελάχιστο δείγμα τροφής για να κρατηθεί στη ζωή⁶¹.

Τον πρώτο καιρό οι αρχές εναντιώνονταν στις ενέργειες αυτές των πολιτών αλλά όταν είδαν ότι δεν υπάρχει άλλος τρόπος επιβίωσης έδιναν και τις σχετικές άδειες οι οποίες επέτρεπαν στους οικογενειάρχες να μεταφέρουν μια καθορισμένη ποσότητα τροφίμων⁶². Συγκεκριμένα επιτρεπόταν η μεταφορά 4 οκάδων λαδιού, 6 οκάδων ξερών σύκων, 6 οκάδων σταφίδας, 6 οκάδων οσπρίων κ.τ.λ.. Το σιτάρι απουσίαζε καθώς οι αρχές προσπαθούσαν ακόμη να πετύχουν τη συγκέντρωση του. Αργότερα βέβαια όταν η κατάσταση έγινε ακόμη πιο τραγική η άδεια επεκτάθηκε και στους μη οικο-

⁶⁰ Δ. Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής*, (Αθήνα), 173.

⁶¹ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, (Αθήνα 1993), 87.

⁶² Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, 125.

γενειάρχες ενώ το όριο της προς μεταφορά ποσότητας αφέθηκε ελεύθερο⁶³.

Μαύρη αγορά

Η Μαύρη αγορά ήταν μια εμπορική δραστηριότητα στην οποία αναγκάστηκε να καταφύγει ο ελληνικός πληθυσμός και ειδικά ο πληθυσμός των πόλεων στις δύσκολες εκείνες μέρες της κατοχής προκειμένου να μπορέσει να επιβιώσει. Ο ρόλος που όμως τελικά διαδραμάτισε ο μηχανισμός αυτός είναι αρκετά αμφιλεγόμενος. Πολλοί υποστήριξαν πως απεδείχθη σωτήριος, καθώς ήταν ο μόνος που μπόρεσε να εφοδιάσει τον πληθυσμό με τα απαραίτητα για τη διαβίωση μέσα, ενώ άλλοι ισχυρίστηκαν ότι ήταν ένας μηχανισμός που κύριο στόχο είχε την απόκτηση κέρδους αδιαφορώντας για τη ζωή του πληθυσμού. Για να μπορέσουμε λοιπόν να οδηγηθούμε σ' ένα όσο το δυνατόν πιο ασφαλές συμπέρασμα για το ρόλο της μαύρης αγοράς θα πρέπει πρώτα να μελετήσουμε αναλυτικά τι ήταν η αγορά αυτή, πως λειτούργησε και ποιοι ήταν τελικά οι πρωταγωνιστές της.

Πρώτα απ' όλα η αγορά αυτή σίγουρα έρχονταν σε αντίθεση με την έννοια της « επίσημης αγοράς ». Με τον όρο αυτό αποκαλούμε όλους τους προπολεμικούς μηχανισμούς του εμπορίου και της διακίνησης αγαθών που κληρονόμησε το κατοχικό κράτος και προσπάθησε να τους προσαρμόσει στις συνθήκες της κατοχής⁶⁴. Αντίθετα με τον όρο « μαύρη αγορά » εννοούμε ένα σύστημα αγοράς με βάση την προσφορά και τη ζήτηση που σε συνθήκες σπάνιες δεν ελέγχεται από τις κρατικές αρχές ή τον παρεμβατισμό και που καταλήγει στον καθορισμό τιμών « ελεύθερης αγοράς »

⁶³ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, (Αθήνα 1993), 126.

⁶⁴ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, 64.

για διάφορα είδη. Οι τιμές αυτές δεν έχουν συνήθως καμία σχέση με τις επίσημες τιμές των προϊόντων αλλά είναι πολύ πιο υψηλές⁶⁵.

Η μαύρη αγορά χαρακτηρίζεται από τρία βασικά αξιώματα. Το πρώτο αφορά όπως αναφέρεται και στην αρχή του κεφαλαίου αυτού την αναγκαιότητα της. Οι άνθρωποι της εποχής δεν επέλεξαν συνειδητά και ύστερα από ώριμη σκέψη τον τρόπο αυτό της διακίνησης και απόκτησης αγαθών αλλά αναγκάστηκαν να καταφύγουν εκεί όταν διαπίστωσαν ότι δεν υπήρχε άλλη δυνατότητα επιβίωσης πιο ανθρώπινη και πιο δίκαιη. Το δεύτερο αξίωμα αναφέρεται στην ανηθικότητα της. Η ανάγκη για επιβίωση που την εν λόγω περίοδο μετατράπηκε σε μανία αλλά και η δυνατότητες που προσφέρονταν για εύκολο και γρήγορο πλουτισμό δεν άφηναν ακέραιο σχεδόν κανένα ανθρώπινο χαρακτήρα. Από τα πιο υψηλόβαθμα στελέχη της κυβέρνησης και των αρχών κατοχής έως και τους πιο απλούς κρατικούς λειτουργούς ή απλούς πολίτες κυριαρχούσε η διαφθορά.

Το τρίτο και τελευταίο αξίωμα της ήταν ότι η μαύρη αγορά αφορούσε κάθε κοινωνική τάξη και ομάδα. Οι κατηγορίες των ανθρώπων που εμπλέκονταν στο μηχανισμό αυτό ήταν πάρα πολλές και η κάθε μια πρωταγωνίστησε σε διαφορετικές χρονικές περιόδους κατά το διάστημα που έλαβε χώρα η δραστηριότητα αυτή. Μια πολύ σημαντική λοιπόν κατηγορία ήταν αυτή των υπευθύνων των αρχών κατοχής. Ήταν οι πιο ευνοημένοι της όλης διαδικασίας καθώς αυτοί ήλεγχαν τις μεταφορές τροφίμων απ' τη μια περιοχή στην άλλη, εξέδιδαν τις άδειες για τη μεταφορά και γενικά ερχόντουσαν σε επαφή συνέχεια με ποσότητες τροφίμων. Άλλη εξίσου σημαντική κατηγορία ήταν οι στρατιώτες Γερμανοί ή Ιταλοί οι οποίοι είχαν άφθονα τρόφιμα και επιδίδονταν στη μαύρη αγορά αποκομίζοντας

⁶⁵ Σ. Θωμαδάκης, « Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας », στο Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση, (Αθήνα 1984), 129.

πολλά κέρδη⁶⁶. Μια τρίτη κατηγορία ήταν οι μεγάλοι επιχειρηματίες οι οποίοι είχαν σχέσεις με την κυβέρνηση ή τις αρχές κατοχής και μπορούσαν έτσι να εξασφαλίσουν μεγάλες ποσότητες αγαθών, τα οποία πωλούσαν σε αστρονομικές τιμές και μέσα σε λίγο καιρό έφτιαξαν αμύθητες περιουσίες. Τέλος ήταν και ο απλός κόσμος ο οποίος εξασφάλιζε κατά καιρούς μικρότερες ποσότητες διαφόρων αγαθών που τα διέθετε στη μαύρη αγορά.

Από την άλλη πλευρά και οι αγοραστές που απευθύνονταν στη μαύρη αγορά για εξεύρεση τροφής ανήκαν σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη περιελάμβανε αυτούς που είχαν κάποια εισοδήματα αρκετά υψηλά από τη συνεργασία τους με τις αρχές κατοχής στις διάφορες υπηρεσίες. Η δεύτερη περιελάμβανε όσους διέθεταν κάποια ακίνητη περιουσία την οποία έσπευδαν να ρευστοποιήσουν ή να τη μεταβιβάσουν στους υποψήφιους πωλητές προκειμένου να εξασφαλίσουν λίγη ποσότητα τροφής⁶⁷.

Τον πρώτο λοιπόν καιρό που εκδηλώθηκε το φαινόμενο της μαύρης αγοράς είχε ατομικό και ανοργάνωτο χαρακτήρα. Οι πρωταγωνιστές του ήταν κυρίως μεμονωμένα άτομα, στην πλειοψηφία τους οικογενειάρχες, οι οποίοι ταξίδευαν είτε για λογαριασμό δικό τους και της οικογένειάς τους, είτε ενεργοποιούσαν μιας περιορισμένης έκτασης εμπορική επιχείρηση. Οι δυσκολίες και τα εμπόδια που αντιμετώπιζαν προκειμένου να φτάσουν στους τόπους παραγωγής των προϊόντων καθιστούσαν το εγχείρημα ιδιαίτερα επικίνδυνο με αποτέλεσμα και οι τιμές με τις οποίες διατίθονταν τα πολυπόθητα αγαθά στο καταναλωτικό κοινό να είναι ιδιαίτερα υψηλές και για τους περισσότερους απλησίαστες.

⁶⁶ S. Xydis, *The economy and finances of Greece under occupation*, (Pittsburg 1943), 19.

⁶⁷ Σ. Θωμαδάκης, «Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας» στο *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση*, (Αθήνα 1984), 133.

Το φαινόμενο της μαύρης αγοράς πήρε τέτοια έκταση ώστε άλλαξε ολόκληρο το σκηνικό της αθηναϊκής αγοράς. Τα εμπορεύματα των περισσότερων καταστημάτων ουδεμία σχέση είχαν μ' αυτό που διαφήμιζαν οι ταμπέλες τους. Τα φαρμακεία είχαν μετατραπεί σε μανάβικα ενώ στα μανάβικα τα ράφια έμεναν άδεια⁶⁸. Στα πεζοδρόμια παντού έβλεπες καροτσάκια, σακιά ή οτιδήποτε άλλο με κάθε λογής αγαθά και μια μεγάλη ταμπέλα πάνω απ' το καθένα που έγραφε «αγοράζω»⁶⁹. Όλοι σχεδόν οι μαυραγορίτες παρουσιαζόταν ότι αγοράζουν πράγματα για να μπορούν να διαφεύγουν τις διώξεις των αρχών.

Οι απλοί πολίτες προκειμένου να καταφέρουν να εξασφαλίσουν λίγο φαγητό έστω και για μια μέρα αναγκάζονταν να πουλήσουν όλα τους τα υπάρχοντα. Πρώτα άρχισαν να ξεπουλούν τα «είδη πολυτελείας» θα μπορούσε κανείς να πει όπως πιάνα, χρυσαφικά, έπιπλα, κειμήλια. Όσο όμως περνούσε ο καιρός και η πείνα γινόταν όλο και πιο αφόρητη προχώρησαν στην πώληση ακόμα και των αναγκαίων ειδών όπως ρούχα, και παπούτσια, χωρίς να διστάζουν σε πολλές περιπτώσεις να πουλήσουν ακόμα και τα ίδια τους τα σπίτια προκειμένου να εξασφαλίσουν τροφή.⁷⁰ Οι περιουσίες αυτές συγκεντρώθηκαν στα χέρια κάποιων ανθρώπων οι οποίοι πλούτισαν ξαφνικά και αποτέλεσαν μια νέα τάξη, αυτή των νεόπλουτων της κατοχής. Αντίθετα παλιοί αριστοκράτες και ξακουστοί πολίτες έχασαν ότι είχαν και δεν είχαν μένοντας κυριολεκτικά στο δρόμο⁷¹.

Για τους λόγους αυτούς το φαινόμενο του μαυραγοριτισμού κρίθηκε απ' την αρχή παράνομο και επικίνδυνο. Οι επίσημες αρχές έβρισκαν άλλοθι υποστηρίζοντας ότι αυτό ευθύνονταν για

⁶⁸ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, (Αθήνα 1993), 95.

⁶⁹ Δ. Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής*, (Αθήνα), 187.

⁷⁰ Γιάννης Καιροφύλλας, *Η Αθήνα του '40 και της κατοχής*, (Αθήνα 1989), 179.

⁷¹ Γ. Καιροφύλλας, *Η Αθήνα του '40 και της κατοχής*, 168.

την έλλειψη των τροφίμων και λάμβαναν αυστηρά μέτρα για την πάταξη του. Ένα απ' τα πρώτα μέτρα που έλαβαν ήταν η ενίσχυση των αρχών με περισσότερο προσωπικό προκειμένου να ελέγχουν διεξοδικότερα τα περάσματα, τους σταθμούς αλλά και την υπαίθρια αγορά μέσα στις πόλεις⁷². Το μέτρο αυτό φυσικά δεν είχε ιδιαίτερα αποτελέσματα στους μεγάλους και οργανωμένους εμπόρους αλλά επέδρασε σχεδόν καταλυτικά στους μικρούς ερασιτέχνες θα μπορούσαμε να πούμε μαυραγορίτες. Σε συνδυασμό και με την απόφαση των αρχών για υιοθέτηση βαριών ποινών, ακόμα και την ποινή του θανάτου γι' αυτούς που θα συλλαμβάνονταν άρχισε να αλλάζει η μορφή της μαύρης αγοράς. Παρά το γεγονός ότι οι εξαγγελίες αυτές εφαρμόστηκαν σε πολύ ελάχιστες περιπτώσεις αφού οι περισσότεροι απ' αυτούς που συλλαμβάνονταν ήταν μικροαπατεώνες με χρηματικές κυρίως παραβάσεις, (εκτός από μια περίπτωση μόνο αυστηρής καταδίκης δύο μεγάλων μαυραγοριτών οι οποίοι κρεμάστηκαν δημόσια προς επίδειξη και παραδειγματισμό των υπολοίπων⁷³), τα μέτρα αυτά κατάφεραν να περιορίσουν τον αριθμό των κυρίως εμπόρων. Οι πάγκοι μειώθηκαν σημαντικά από το αθηναϊκό κέντρο και παρέμειναν μόνο σε ορισμένες συνοικίες όπου ο έλεγχος των αρχών ήταν δυσκολότερος.

Από την άνοιξη όμως του 1942 και εξής οι αλλαγές στη μαύρη αγορά έγιναν ακόμα πιο αισθητές. Μια σειρά από παράγοντες άλλαξαν τη μορφή της, τους πρωταγωνιστές αλλά και τις τιμές των προϊόντων. Πρώτα απ' όλα άρχισαν να μειώνονται τα αποθέματα των προϊόντων στους τόπους παραγωγής. Η προσπάθεια εντατικοποίησης της καλλιέργειας της γης από τους παραγωγούς αλλά συνάμα και η αδυναμία εύρεσης σποράς ανάγκασαν τους παραγω-

⁷² Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, (Αθήνα 1993), 128.

⁷³ Γ. Καιροφύλλας, *Η Αθήνα του '40 και της κατοχής*, (Αθήνα 1989), 226.

γούς να χρησιμοποιήσουν το μεγαλύτερο μέρος της ήδη μειωμένης παραγωγής του 1941 για να σπείρουν τα χωράφια τους. Σ' αυτό αν προσθέσουμε και τις ποσότητες που κράτησαν οι πάραγωγοί για προσωπική κατανάλωση τότε αυτές που έμειναν για τις ανάγκες της αγοράς ήταν πολύ λίγες και εξαντλήθηκαν σε ελάχιστο χρονικό διάστημα⁷⁴.

Παράλληλα εντατικοποιήθηκαν και οι προσπάθειες της κυβέρνησης προκειμένου να ελέγξουν όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερα την παραγωγή του 1942. Αυξήθηκαν κατακόρυφα οι έλεγχοι τόσο στους παραγωγούς, για τις εκτάσεις και τις ποσότητες που καλλιεργούν, όσο και τη διακίνηση των αγαθών. Στο σημείο αυτό μάλιστα επανήλθαν οι απαγορεύσεις στη μεταφορά αγαθών και ιδιαίτερα σε μικρές ποσότητες. Στο τέλος της άνοιξης του 1942 άρχισαν να εκδίδονται πολλά επιθετικού χαρακτήρα διατάγματα όπως το 970/1942 το οποίο θέσπιζε αμοιβές για όσους κατέδιδαν «αγορανομικά αδικήματα» ή το 1184/1942 που πρόσθετε την ποινή της εκτόπισης στο οπλοστάσιο της δίωξης των «αγορανομικών παραβάσεων». Τέλος θεσπίστηκε και το νομοθετικό διάταγμα «Περί συμπληρώσεως του αγορανομικού κώδικα και συστάσεως Ανώτερων Αγορανομικών Δικαστηρίων». Αυτό προέβλεπε την ποινή του θανάτου για διακεκριμένες περιπτώσεις απόκρυψης επισιτιστικών αγαθών ή για πρόκληση ανόδου των τιμών τους. Φυλακίσεις και βαριά πρόστιμα απειλούσαν τα πιο περιορισμένης έκτασης αδικήματα⁷⁵. Τα μέτρα αυτά έπληξαν ιδιαίτερα τους μικρούς και ασήμαντους μαυραγορίτες οι οποίοι στην πλειονότητα τους εγκατέλειψαν το είδος αυτό του εμπορίου το οποίο άρχισε να γίνεται ιδιαίτερα επικίνδυνο αφήνοντας ελεύθερο το πεδίο δραστηριότητας αποκλειστικά στους μεγάλους και οργανωμένους

⁷⁴ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, (Αθήνα 1993), 135.

⁷⁵ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, 149.

μαυραγορίτες οι οποίοι είχαν την κάλυψη και την υποστήριξη των αρχών κατοχής⁷⁶.

Μεγάλες επίσης αλλαγές προκλήθηκαν το διάστημα αυτό και στις τιμές της μαύρης αγοράς. Μια σειρά από παράγοντες συνέβαλλαν αποφασιστικά ώστε να αυξηθούν τα αποθέματα των τροφίμων και να πέσουν κατά συνέπεια και οι τιμές. Ένας πρώτος παράγοντας ήταν οι προσπάθειες των αρχών να ελέγξουν την παραγωγή και τη μεταφορά προϊόντων, οι οποίες έφεραν αποτελέσματα παρά τις τεράστιες δυσκολίες που αντιμετώπισαν. Εκείνο όμως που έπαιξε το σημαντικότερο ρόλο ήταν η ξένη βοήθεια η οποία άρχισε να καταφθάνει στη χώρα. Η όλο και αυξανόμενη επισιτιστική βοήθεια προς την Ελλάδα δημιούργησε μια αίσθηση ασφάλειας στις πόλεις, πράγμα το οποίο είχε τον αντίκτυπό του και στην αγορά. Τα κρυμμένα αποθέματα άρχισαν να εμφανίζονται δειλά δειλά στους πάγκους φέρνοντας μια αφθονία σε όλα τα αγαθά. Άμεση συνέπεια ήταν να πέσουν κατακόρυφα και οι τιμές και να μπορέσουν κάποια προϊόντα να γίνουν πιο προσιτά σε περισσότερο κόσμο⁷⁷.

Ο ρόλος που διαδραμάτισε τελικά η μαύρη αγορά την περίοδο αυτή είναι ένα ζήτημα αρκετά πολύπλοκο. Στο σημείο που συμφωνούν όλες οι πηγές είναι ότι αποτέλεσε την κεντρική και πιο οργανωμένη οικονομική δραστηριότητα του καιρού της. Οι επίσημες αρχές την κατηγόρησαν ότι αυτή ευθύνεται για την τεράστια έλλειψη των αγαθών στις επίσημες αγορές, ότι εκμεταλλεύτηκε την ανάγκη του κόσμου εκείνες τις δύσκολες ώρες προς ίδιον όφελος και προσπάθησαν να την καταπολεμήσουν. Από την άλλη πλευρά όμως ανέχθηκαν ανεπίσημα την ύπαρξη της καθώς δεν υπήρχε

⁷⁶ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, (Αθήνα 1993), 136.

⁷⁷ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, 171.

άλλος τρόπος να προμηθευτούν οι άνθρωποι τρόφιμα. Και πράγματι για τα πιο κατώτερα κοινωνικά στρώματα η συνεισφορά της μαύρης αγοράς ήταν μηδαμινή αφού οι τιμές με τις οποίες πουλούσε τα τρόφιμα ήταν απλησίαστες. Για τα άλλα κοινωνικά στρώματα όμως που είχαν κάποια χρήματα ή ακίνητη περιουσία να διαθέσουν η αγορά αυτή αποδείχθηκε σωτήρια λύση καθώς ήταν η μόνη πηγή εφοδιασμού τους με τα απαραίτητα για τη διαβίωση προϊόντα.

iii) Σύμμαχοι :

Ένας άλλος παράγοντας που εφοδίασε την αγορά με προϊόντα και οδήγησε στη σταδιακή βελτίωση της κατάστασης ήταν οι σύμμαχοι και οι εισαγωγές τροφίμων από το εξωτερικό. Ο αποκλεισμός απ' τους συμμάχους του λιμανιού του Πειραιά ήταν ένας αρκετά σοβαρός λόγος που οδήγησε στο λοιμό καθώς καθιστούσε αδύνατη την αποστολή βοήθειας από άλλες χώρες. Παρά τις επανειλημμένες εκκλήσεις της κυβέρνησης προς τις σύμμαχες χώρες να άρουν τον αποκλεισμό και να σταλεί βοήθεια γιατί ο ελληνικός λαός λιμοκτονούσε εκείνοι παρέμειναν σταθεροί στην απόφαση τους. Συμπονούσαν βέβαια τον ελληνικό λαό για το δράμα του και ήταν πρόθυμοι να τον βοηθήσουν αλλά δεν είχαν καμία διάθεση να βοηθήσουν και τις δυνάμεις του Άξονα.

Για όσο λοιπόν διάστημα υφίστατο ο αποκλεισμός του λιμανιού η μόνη βοήθεια που μπορούσε να φτάσει στην Ελλάδα ήταν διαμέσου της Τουρκίας. Και πράγματι ένα τουρκικό πλοίο, το « Κουρτουλούς », άρχισε να εκτελεί τα πρώτα δρομολόγια . Στις 16 Οκτωβρίου έγινε η πρώτη αποστολή τροφίμων που περιελάμβανε κυρίως όσπρια και λιγότερα αυγά , αλίπαστα , ζάχαρη , αλεύρι και γάλα συνολικού βάρους 1200 τόνων. Ακολούθησαν άλλα τέσσερα

ταξίδια του Κουρτουλούς αλλά στις 5 Ιανουαρίου 1942 εξόκειλε στη θάλασσα του Μαρμαρά με φορτίο 1800 τόνων. Μαζί με το πλοίο βούλιαξε και η μοναδική δυνατότητα ανεφοδιασμού του ελληνικού πληθυσμού. Ευτυχώς πολύ γρήγορα ναυλώνεται άλλο πλοίο το «Τομπλού Μπουνάρ» το οποίο ξεκινά τα ταξίδια του στις 22 Φεβρουαρίου 1942 με ανάλογα φορτία⁷⁸.

Η βοήθεια αυτή όμως από την Τουρκία δεν αποτελούσε παρά μια σταγόνα στον ωκεανό και σίγουρα δεν μπορούσε να συνεχιστεί για μεγάλο χρονικό διάστημα. Έπρεπε λοιπόν να βρεθεί μια πιο αποτελεσματική και μακροπρόθεσμη λύση και αυτό δεν μπορούσε σίγουρα να συμβεί χωρίς την άρση του αποκλεισμού. Άρχισαν λοιπόν πυρετώδεις διαβουλεύσεις όλων των ενδιαφερομένων προκειμένου να επιτευχθεί το συντομότερο δυνατόν το επιθυμητό αποτέλεσμα. Στις συζητήσεις αυτές εμπλέχτηκε ακόμη και το Βατικανό το οποίο έκανε την πρώτη νύξη στη Βρετανία στις 20 Σεπτεμβρίου 1942. Βρέθηκε όμως αντιμέτωπο με την άρνηση των Άγγλων οι οποίοι δεν ήθελαν σε καμιά περίπτωση να διευκολύνουν τους Ιταλούς να απαλλαγούν από το βαρύ φορτίο να τροφοδοτούν την Ελλάδα. Το Βατικανό όμως επέμεινε στη στάση του και συνέχισε τις κρούσεις του προς τους Βρετανούς οι οποίες όμως είχαν την ίδια απάντηση. Τελικά μόνο ύστερα από μακρές συζητήσεις και κυρίως την πίεση της κοινής γνώμης η Μ. Βρετανία αποφάσισε να άρει τον αποκλεισμό τον Ιανουάριο του 1942⁷⁹. Αμέσως ναυλώθηκε το Σουηδικό καράβι «Sicillia» το οποίο έφυγε από τη Νέα Υόρκη στις 28 Μαρτίου 1942 με φορτίο 2 288 τόνους σιτάρι. Το πρόλαβε όμως ένα άλλο σουηδικό πλοίο, το «Ραντμανσό» το οποίο φορτώθηκε σε πιο κοντινό λιμάνι και έφτασε πρώτο στην

⁷⁸ Γ. Καιροφύλλας, *Η Αθήνα του '40 και της κατοχής*, (Αθήνα 1989), 166.

⁷⁹ M Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, (Αθήνα 1994), 73.

Ελλάδα. Επιπλέον ναυλώθηκαν και δυο ακόμη σουηδικά πλοία το « Hallaren » και το « Stureborg » τα οποία μετέφεραν αρκετά φορτία στην Ελλάδα⁸⁰.

Την ευθύνη για τη διανομή των φορτίων αυτών στη χώρα ανέλαβε ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός ο οποίος διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο καθόλη τη διάρκεια της κατοχής σε όλους τους τομείς. Εκτός από την ευθύνη για την εξεύρεση ειδών διατροφής και τη σίτιση χιλιάδων απόρων από τις πρώτες κιόλας μέρες της κατοχής κατέβαλε και πολύτιμες προσπάθειες στο διπλωματικό τομέα για την άρση του αποκλεισμού του λιμανιού του Πειραιά και την πιο συγκροτημένη αποστολή εξωτερικής βοήθειας.

Τα ανωτέρω πλοία λοιπόν μετέφεραν 4500 τόνους σιτάρι, 2300 τόνους αλεύρι, σαρδέλες, κακάο, ζάχαρη και φάρμακα τα οποία προσέφεραν ανυπολόγιστη βοήθεια στον πληθυσμό της πρωτεύουσας⁸¹. Επίσης τον ίδιο μήνα ο ΔΕΣ κατάφερε μετά από πολλές προσπάθειες να πείσει τους εμπολέμους να προσφέρουν περισσότερη βοήθεια στο λιμοκτονούντα ελληνικό πληθυσμό. Υπό την αιγίδα του πέτυχε συμφωνίες οι οποίες προέβλεπαν τη μηνιαία αποστολή στη χώρα 15 000 τόνων σιταριού και 3 000 τόνων από-ξηραμένων λαχανικών ή οσπρίων⁸². Μετά την άρση του αποκλεισμού οι αποστολές τροφίμων υπό την αιγίδα του ΔΕΣ εντατικοποιούνται, κυρίως μετά την 1^η Ιανουαρίου του 1943 όπου ανέλαβαν τη χρηματοδότηση τους οι ΗΠΑ⁸³.

⁸⁰ Πώλ Μόν, *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα*, 27.

⁸¹ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, (Αθήνα 1993), 140.

⁸² Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, 140.

⁸³ Στα τέλη του 1943, σύμφωνα με τον Αθηναϊκό τύπο, 16 000 τόνοι σιταριού, τροφίμων και φαρμακευτικών ειδών έφθαναν κάθε μήνα από τον Καναδά και περίπου 1 211 000 άτομα είχαν εφοδιαστεί με δελτία ψωμιού που τους εξασφάλιζαν 190 γρ. την ημέρα. Επίσης οι τοπικές επιτροπές του ΔΕΣ είχαν εγκαταστήσει ειδικά παιδικά συσσίτια αλλά ανέλαβαν κατά το δυνατόν και την τροφοδοσία νοσοκομείων, ορφανοτροφείων και φυλακών Σ. Θωμαδάκης, « Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και βία στην οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας » στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση*, (Αθήνα 1984), 138.

Και η προσπάθεια αυτή όμως δεν μπόρεσε να ανακουφίσει ουσιαστικά τον ελληνικό πληθυσμό. Τότε η Μ. Βρετανία πρότεινε στην Ουάσιγκτον να δημιουργηθεί μια μόνιμη οργάνωση στα πλαίσια του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού η οποία θα μπορέσει να προσφέρει πραγματική βοήθεια. Η ιδέα έγινε αμέσως δεκτή όμως η πραγματοποίησή της ήταν ιδιαίτερα περίπλοκη υπόθεση. Δεν έπρεπε σε καμία περίπτωση να φανεί η αγγλοαμερικανική πρωτοβουλία γιατί τότε θα σκόνταφτε στην αντίδραση των αρχών κατοχής. Έπρεπε να βρεθεί μια ουδέτερη δύναμη η οποία να εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη των αρχών. Η δύναμη αυτή προτάθηκε να είναι η Σουηδία η οποία και αποδέχτηκε την πρόταση. Έτσι συντονίστηκε μια επιτροπή αποτελούμενη από Σουηδούς και Ελβετούς αντιπροσώπους η οποία θα αναλάμβανε τη διεξαγωγή της δύσκολης αυτής επιχείρησης τροφοδοσίας της Ελλάδας. Θα παραλάμβανε τα τρόφιμα από το εξωτερικό και θα φρόντιζε για τη δίκαιη διανομή τους στον ελληνικό πληθυσμό⁸⁴.

Οι άνθρωποι που προτάθηκαν γι' αυτό το έργο ήταν οι ακόλουθοι: από την πλευρά της Σουηδίας συμμετείχαν ο H. Porry, ο δόκτορας Bengthelger, ο λοχαγός M. Nordenstrom, ο διευθυντής G. Ristberg, ο διευθυντής G. Enbom, ο G. Walden, ο K. E. Danielson και ο. E. K. Widlund. Από την πλευρά της Ελβετίας επιλέχτηκαν ο αντισυνταγματάρχης Karl Speidel, οι διευθυντές E. Baumann και A. Gredinger. Επίσης ο γιατρός Fr. Von Fisher, οι κύριοι Fr. Sauser και ο Hans Kamm ειδικός μυλωνάς⁸⁵.

Προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος της επιχείρησης στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό κρίθηκε σκόπιμο να διαιρεθεί η οργάνωση σε επιμέρους τμήματα προκειμένου να είναι ευκολότερη η λει-

⁸⁴ Π. Μόν, *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα*, 28 – 29.

⁸⁵ Π. Μόν, *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα*, 12 – 13.

τουργία της. Χωρίστηκε λοιπόν σε έξι κύρια τμήματα, το καθένα εκ των οποίων θα είχε επικεφαλή έναν Ελβετό ή έναν Σουηδό. Τα τμήματα αυτά ήταν τα ακόλουθα: α) προγραμματισμός και συντονισμός της επιχείρησης, β) επισιτισμός της πρωτεύουσας, γ) επισιτισμός της επαρχίας, δ) περίθαλψη παιδιών και αρρώστων, ε) βιομηχανικές υπηρεσίες (μύλοι κ.τ.λ.), στ) οικονομικές υπηρεσίες. Απευθείας στον πρόεδρο υπάγονταν α) η ιδιαίτερη γραμματεία, β) το ναυτικό γραφείο, γ) το γραφείο τεχνικής επιθεώρησης και υλικού δ) η γενική γραμματεία με τις υποδιαιρέσεις της: οργάνωση και προσωπικό, γραφείο συνδέσμων, μεταφραστικό γραφείο και γραφείο πληροφοριών και τύπου⁸⁶.

Παρά το γεγονός όμως ότι στο θεωρητικό επίπεδο ταχτοποιήθηκαν όλα με μεγάλη ακρίβεια, η πρακτική εφαρμογή τους δημιούργουσε πολλά προβλήματα. Έτσι μεσολάβησε ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα ώσπου να κατορθώσουν να φτάσουν τα πρώτα τρόφιμα στην Ελλάδα. Έπρεπε πρώτα να διευθετηθούν μια σειρά από πρακτικά ζητήματα όπως να βρεθεί ο στόλος ο οποίος θα έκανε τις μεταφορές, να καμουφλαριστεί κατάλληλα ώστε να αναγνωρίζεται εύκολα και να μην πέφτει θύμα βομβαρδισμών των δυο εμπολέμων, να καθοριστεί με ακρίβεια η πορεία που θα ακολουθεί ώστε να μην κινδυνεύει από τα υποβρύχια και μια σειρά από άλλες εκκρεμότητες. Τελικά όμως ύστερα από την επιμονή και υπομονή όλων των εμπλεκομένων τα προβλήματα λύθηκαν και τα πρώτα φορτία τροφίμων άρχισαν να φτάνουν στην Ελλάδα. Η πρώτη αποστολή περιελάμβανε περίπου 16 000 τόνους σιτάρι. Το σιτάρι αυτό έγινε αμέσως ψωμί και άρχισε να μοιράζεται στο λιμοκτονούντα πληθυσμό.

Στο θέμα αυτό η επιτροπή είχε ρητές εντολές εκ μέρους των συμμάχων. Η βοήθεια πρέπει να διοχετεύεται πρωτίστως εκεί που

⁸⁶ Π. Μόν, *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα*, 93.

υπάρχει η μεγαλύτερη ανάγκη⁸⁷. Η πρακτική εφαρμογή όμως της εντολής αυτής παρουσιάζει πολλές δυσκολίες. Μέσα σε συνθήκες πολέμου και κατοχής όπου όλοι οι τομείς της οικονομίας έχουν παρalyzeσει σίγουρα όλοι χρειάζονται μια χείρα βοήθειας. Μια πρώτη κίνηση που έκανε η επιτροπή ήταν να χωρίσει τη χώρα σε παραγωγικές και μη παραγωγικές ζώνες. Την πρώτη θέση στις μη παραγωγικές ζώνες κατείχαν η Αθήνα και ο Πειραιάς ενώ ακολουθούσαν κάποιες άλλες επαρχιακές πόλεις που δεν βρίσκονταν κοντά σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις καθώς και μερικά νησιά. Εκ πρώτης όψεως ο διαχωρισμός αυτός φαίνεται αρκετά σωστός καθώς πράγματι οι περιοχές που δεν είχαν τη δυνατότητα να παράγουν μόνες τους προϊόντα ήταν καταδικασμένες στην πείνα. Μια προσεκτικότερη μελέτη όμως αποδεικνύει ότι η προσέγγιση αυτή παρουσιάζει ορισμένες αδυναμίες. Συγκεκριμένα μέσα στην ίδια τη μη παραγωγική ζώνη υπάρχουν άνθρωποι που έχουν μεγαλύτερη ανάγκη και άλλοι που βρίσκονται σε καλύτερη μοίρα. Για παράδειγμα οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις ή οι άνεργοι ήταν σε πολύ χειρότερη θέση από τους πλούσιους ή αυτούς που εργάζονταν σε μια καλή επιχείρηση. Επίσης υπήρχαν επαγγελματικές κατηγορίες οι οποίες λόγω της φύσης του επαγγέλματος ή του φόρτου εργασίας όπως για παράδειγμα όσοι εργάζονταν στα νεκροταφεία ή τα μέλη της ίδιας της επιτροπής, χρειάζονταν πολύ μεγαλύτερη ποσότητα φαγητού προκειμένου να μπορέσουν να αντεπεξέλθουν στα καθήκοντα τους.

Ανεξάρτητα όμως από τις επιμέρους διαφοροποιήσεις μέσα στις δύο βασικές κατηγορίες, παραγωγικών και μη παραγωγικών ζωνών, παρουσιάζονταν, από ένα χρονικό διάστημα και μετά, προβλήματα στον ίδιο το βασικό διαχωρισμό. Συγκεκριμένα κατά τα έτη 1941 – 42 πράγματι τη μεγαλύτερη ανάγκη από βοήθεια την είχαν τα αστι-

⁸⁷ Π. Μόν , *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα* , 92.

κά κέντρα και κυριότερα ο Πειραιάς και η Αθήνα. Στα έτη όμως 1943 – 1944 οι περιοχές υψίστης ανάγκης εντοπίζονται στην επαρχία. Οι λόγοι που συμβαίνει αυτό αναλύονται σ' ένα επόμενο κεφάλαιο. Θα περίμενε λοιπόν κανείς πως αφού η κατάσταση έχει βελτιωθεί στα αστικά κέντρα να μετατοπιστεί το μεγαλύτερο μέρος της εξωτερικής βοήθειας προς την επαρχία πράγμα όμως που όπως προκύπτει από τις πηγές δεν συμβαίνει. Μια πιθανή εξήγηση για το φαινόμενο αυτό θα μπορούσε να είναι το γεγονός ότι ήταν δυσκολότερο να φτάσει και να οργανωθεί η επισιτιστική βοήθεια στην επαρχία. Χρειάζονταν περισσότερα καύσιμα και οχήματα καθώς και επιπλέον προσωπικό. Επίσης όταν αναπτύχθηκε το αντιστασιακό κίνημα οι αρχές ήταν πολύ πιο καχύποπτες απέναντι στη διανομή φοβούμενες ότι μπορούσε να φτάσει στους αντάρτες. Έτσι λοιπόν παρά το γεγονός ότι οι ανάγκες της επαρχίας αυξήθηκαν μετά το 1943, το μεγαλύτερο μέρος της επισιτιστικής βοήθειας εξακολούθησε να μοιράζεται στην Αθήνα και τον Πειραιά.

Η επιτροπή αυτή λοιπόν, πέρα από τα βασικά της καθήκοντα, προσπάθησε να οργανώσει στοιχειωδώς και τα λαϊκά συσσίτια. Επειδή ο αριθμός των δελτίων των απόρων ήταν εξωφρενικά μεγάλος και ένας εξονυχιστικός έλεγχος του πληθυσμού που θα αποδείκνυε ποιοι ήταν οι πραγματικά άποροι και ποιοι όχι ήταν εντελώς αδύνατος, η επιτροπή εξέδωσε μια ανακοίνωση στην οποία καλούσε τον πληθυσμό να αποφασίσει από πού προτιμά να διοχετεύεται τα απαραίτητα για τη διαβίωση του, από τα λαϊκά συσσίτια ή από τους παντοπώλες. Η συντριπτική πλειοψηφία αποφάσισε να τα προμηθεύεται από τους παντοπώλες. Έτσι στήθηκε ένας γιγάντιος μηχανισμός ο οποίος προμήθευε τους κεντρικούς παντοπώλες με τα προϊόντα και από κει στη συνέχεια μοιράζονταν και στα μικρότερα μαγαζιά απ' τα οποία μπορούσε να τα αγοράσει σε συμφέρουσες τιμές ο πληθυ-

σμός. Από το σχέδιο αυτό εξαιρέθηκαν αρχικά τα παιδιά τα οποία θεωρούσαν ότι έπρεπε να συνεχίσουν να τρέφονται από τα συσσίτια. Πολύ γρήγορα διαπίστωσαν όμως πως ήταν ωφελιμότερο για τα παιδιά να τρώνε στα σπίτια τους μαζί με τις οικογένειες τους⁸⁸.

Με τον τρόπο αυτό λοιπόν κατάφερε η επιτροπή να εφοδιάζει τον πληθυσμό για όλο το χειμώνα, εκτός από ψωμί και με δυόμισι έως τρία κιλά άλλα τρόφιμα για το κάθε άτομο. Ο κόσμος έπαψε πια να απειλείται καθημερινά από το θάνατο. Οι ποσότητες τροφής που λάμβανε δεν ήταν βέβαια οι απαραίτητες για να τρέφεται σωστά ο οργανισμός ήταν όμως αρκετές για να τον κρατήσουν στη ζωή⁸⁹.

Πέρα όμως από το πολύτιμο έργο που προσέφερε στον πληθυσμό της πρωτεύουσας η επιτροπή αυτή προσπάθησε να ανακουφίσει όσο μπορούσε και τον πληθυσμό της επαρχίας. Το έργο της όμως σε αυτή τη φάση ήταν ιδιαιτέρως πολύπλοκο και δύσκολο. Τα περισσότερα σημεία στα οποία έπρεπε να φτάσει η βοήθεια ήταν πάρα πολύ απομακρυσμένα. Χρειάζονταν μεταφορικά μέσα, καύσιμα και φυσικά περισσότερα έξοδα για να καταλήξουν τα τρόφιμα στον προορισμό τους. Η επιτροπή δε διέθετε ούτε δικά της οχήματα και φυσικά ούτε καύσιμα και ήταν αναγκασμένη να βασίζεται κάθε φορά στην καλή θέληση των κατακτητών προκειμένου να γίνει η μεταφορά. Επίσης η επιτροπή ήταν αναγκασμένη να υπόκειται σ' ένα συνεχή και κουραστικό έλεγχο από τις αρχές κατοχής τόσο των φορτίων της όσο και του προσωπικού της για να διαπιστώσουν ότι η επιτροπή δεν προσφέρει κανενός είδους βοήθεια προς τον εχθρό. Ο έλεγχος αυτός έγινε ακόμη πιο αποπνικτικός όταν εντάθηκε το αντιστασιακό κίνημα στην επαρχία. Ωστόσο

⁸⁸ Π. Μόν, *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα*, 66-67.

⁸⁹ Π. Μόν, *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα*, 68.

παρά τις αμέτρητες δυσκολίες η επιτροπή κατάφερε να προσφέρει έστω και μια μικρή βοήθεια ακόμη και στα πιο απομακρυσμένα χωριά αλλά και στα νησιά. Εκεί η αποστολή βοήθειας ήταν ακόμη πιο δύσκολη καθώς ούτε οι Σύμμαχοι ούτε οι αρχές κατοχής επέτρεπαν στα πλοία να κινούνται μέσα στις περιοχές της πολεμικής δράσης τους.

Τέλος η επιτροπή αυτή προσέφερε επίσης πολύτιμη βοήθεια και σε φαρμακευτικό υλικό το οποίο χορηγούσε στους δικαιούχους από το ιατρείο της και δύο ακόμη παραρτήματα. Κανένα φάρμακο δε δινόταν στην κανονική του συσκευασία αλλά οι χορηγήσεις γίνονταν σε πολύ μικρές ποσότητες κάθε φορά ώστε να μην είναι εύκολο να καταλήξουν στη μαύρη αγορά⁹⁰.

iii) Συνεταιρισμοί και Οργανώσεις:

Η αδυναμία του κρατικού μηχανισμού να φροντίσει για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών του πληθυσμού φάνηκε από τις πρώτες μέρες της κατοχής. Έτσι οι άνθρωποι άρχισαν να αναζητούν άλλες λύσεις προκειμένου να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα. Από τις πρώτες κιόλας μέρες του καλοκαιριού του 1941 οι δημόσιοι υπάλληλοι άρχισαν να απαιτούν από τις αρχές το δικαίωμα της αυτοοργάνωσης τους με στόχο την προμήθεια τροφίμων αλλά οι αρχές ήταν πολύ δισταχτικές μπροστά σ' αυτή την προοπτική. Πολύ γρήγορα όμως βλέποντας το επισιτιστικό πρόβλημα να παίρνει εξωφρενικές διαστάσεις αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν και μάλιστα άρχισαν να προτρέπουν οι ίδιοι και άλλους εργαζομένους να προβούν σε αντίστοιχες ενέργειες. Έτσι οι εργατικοί καταναλωτικοί συνεταιρισμοί άρχισαν να αυξάνονται με γοργούς

⁹⁰ Π. Μόν, *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα*, 111.

ρυθμούς και να επεκτείνονται σε όλους τους χώρους εργασίας⁹¹. Στο Βόλο για παράδειγμα, για τον οποίο έχουμε επαρκή στοιχεία, οι εργατικοί συνεταιρισμοί έφταναν τους 25 περιλαμβάνοντας όλες τις κατηγορίες επαγγελματιών αλλά και τους φοιτητές. Συγκεκριμένα στο Βόλο υπήρχαν οι εξής συνεταιρισμοί: Συνεταιρισμός Δημοσίων Υπαλλήλων, Τραπεζικών υπαλλήλων, Συνταξιούχων Σιδηροδρομικών υπαλλήλων, Υπαλλήλων Ηλεκτρικής ενέργειας, Συμβολαιογράφων και υπαλλήλων αυτών, Υπαλλήλων Ανώνυμων Εταιριών, Υπαλλήλων Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου, Πανυγειονομικών, Δημοτικών Υπαλλήλων, Υπαλλήλων Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Απόστρατων Αξιωματικών, Θυμάτων πολέμου '40 – 41, Καπνεμπόρων και Καπνοϋπαλλήλων και Εργατών Τσιμέντων, Υπαλλήλων και Εργατών Ανωνύμου Εταιρ. Συγκοινωνιών, Ασφαλιστών και αντιπροσώπων ξένων εμπορικών οίκων, Εμπορικών Υπαλλήλων, Σιδηροδρομικών Θεσσαλίας, Επαγγελματιών και βιοτεχνών, Καφεϋπαλλήλων, Υπαλλήλων Επιμελητηρίων, Δικηγόρων, Ραπτών, Υπαλλήλων Γεωργικών Υπηρεσιών και Φοιτητών. Συνολικά οι συνεταιρισμένοι πολίτες στο Βόλο έφταναν τις 54 000 ανθρώπους⁹².

Αρχικά αποστολή των συνεταιρισμών αυτών ήταν να στέλλουν αντιπροσώπους στην ύπαιθρο, στους χώρους παραγωγής των προϊόντων, με σκοπό να συλλέξουν αγαθά προκειμένου να τα μοιράσουν στους δικαιούχους εργαζομένους. Γρήγορα όμως ο ρόλος τους έπαψε να είναι μόνο προμηθευτικός αλλά έγινε και μαχητικός. Μετά τις αφίξεις των πρώτων ποσοτήτων της εξωτερικής βοήθειας την άνοιξη του 1942 οι συνεταιρισμοί άρχισαν να διεκδικούν δυναμικά μερίδιο από τις ποσότητες αυτές. Το πρώτο κύμα των κινητοποιήσεων ξέσπασε το δεύτερο δεκαήμερο του Απριλίου του

⁹¹ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, (Αθήνα 1993), 102 – 103.

⁹² Νίτσα Κολιού, *Άγνωστες πτυχές κατοχής και αντίστασης 1941 – 1944*, τ. Α', (Βόλος 1985), 248.

1942, λίγες μόλις μέρες μετά τις πρώτες αφίξεις της εξωτερικής βοήθειας. Τα αιτήματα των διαδηλωτών ήταν όλα σχετικά με το θέμα της διατροφής και συγκεκριμένα ζητούσαν : α) δάνεια για να μπορέσουν να αγοράσουν ένα μικρό απόθεμα τροφίμων, β) διανομές τροφίμων, γ) προσαρμογή των μισθών τους ανάλογα με την εκάστοτε τιμή του ελαιολάδου και τέλος δ) συσσώρευση μεσημβρινά και βραδινά στους χώρους εργασίας τους γι' αυτούς και για τις οικογένειές τους. Δε γνωρίζουμε κατά πόσο τα αιτήματα αυτά ικανοποιήθηκαν, εκείνο όμως που γνωρίζουμε με βεβαιότητα είναι ότι οι κινητοποιήσεις δεν σταμάτησαν καθόλου όλο το καλοκαίρι και εντάθηκαν ακόμα περισσότερο στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1942 όταν η εξωτερική βοήθεια έγινε ακόμα πιο συγκεκριμένη. Τα μέλη των σωματείων έβλεπαν ότι το επισιτιστικό πρόβλημα στην Ελλάδα είχε αρχίσει σταδιακά να βρίσκει τη λύση του με τις ποσότητες αυτές τροφίμων που κατέφθαναν από διάφορες χώρες και ανησυχούσε για την τελική διάθεση τους. Μην έχοντας εμπιστοσύνη στον κρατικό μηχανισμό για την ικανότητα του να διανείμει δίκαια και αποτελεσματικά τα προϊόντα, παίρνοντας ως παράδειγμα τα προηγούμενα χρόνια, η κάθε οργάνωση αποφάσισε να αναλάβει μόνη της πρωτοβουλία και να παρέχει αυτή το αναγκαίο φαγητό στα μέλη της⁹³. Κατά καιρούς ικανοποιήθηκαν πολλά από τα αιτήματα των μελών των σωματείων τα οποία κατάφεραν να παρέχουν με αρκετή επιτυχία στα μέλη τους είδη πρώτης ανάγκης⁹⁴.

⁹³ Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, (Αθήνα 1993), 173 – 174.

⁹⁴ Σ. Θωμαδάκης, « Μαύρη αγορά, Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας » στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950*, (Αθήνα 1984), 137.

Ο ρόλος της εκκλησίας

Η συμβολή της εκκλησίας στην ανακούφιση του λιμοκτονούντα πληθυσμού κατά τη διάρκεια της κατοχής ήταν πολύ σημαντική. Διέθεσε πολλούς από τους πόρους της, οργάνωσε εράνους και γενικά έκανε οτιδήποτε ήταν δυνατό για την οργάνωση συσσιτίων. Για την περιοχή του Βόλου, απ' όπου έχουμε πιο συγκεκριμένες πληροφορίες, το έργο της μητρόπολης ήταν ιδιαίτερος πολύτιμος. Οι ενέργειες για την ανακούφιση των απόρων έλαβαν χώρα αμέσως σχεδόν μετά την είσοδο των κατακτητών. Άρχισαν να λειτουργούν συσσίτια τα οποία πολύ γρήγορα έφτασαν σε καταπληκτικό αριθμό. Ιδρύθηκε ιδιαίτερο ταμείο εράνων με στόχο την αγορά τροφίμων και ενδυμάτων ενώ παράλληλα οργανώθηκε και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.

Το 1942, όταν η πείνα έφθασε στο αποκορύφωμα της, το έργο της μητροπόλεως έγινε ακόμη πιο σημαντικό. Μοιράζονταν καθημερινά έτοιμο φαγητό, καθώς και 50 δράμια ψωμί σε 1 800 παιδιά 4 έως 15 χρονών και σε 315 μητέρες που θήλαζαν.

Το 1944 οι εστίες όπου μοιράζονταν φαγητό έφτασαν τις 110. Απ' αυτές τρέφονταν καθημερινά 22.400 άτομα. Τη χρονιά αυτή μοιράστηκαν περίπου 2.225.000 μερίδες φαγητού συν άλλες 22.270 μερίδες οι οποίες δόθηκαν σε άπορους Ιταλούς αιχμαλώτους⁹⁵.

Πέρα από την πολύτιμη βοήθεια που προσέφεραν τα συσσίτια, πολλά παιδιά βρήκαν φροντίδα και ανακούφιση σε σπίτια ευπόρων πολιτών που τους προσέφεραν μεσημεριανό φαγητό. Τέλος τρόφιμα στέλνονταν και σε κατεστραμμένα χωριά τα οποία τα είχαν πολύτιμη ανάγκη. Οι υπηρεσίες της εκκλησίας όμως δεν περιορίστηκαν μόνο στην τροφοδοσία του πληθυσμού αλλά επεκτάθηκαν

⁹⁵ Ν. Κολιού, *Άγνωστες πτυχές κατοχής και αντίστασης, 1941 – 1944*, τ. Α', (Βόλος 1985), 47 – 48.

και σε άλλους τομείς όπως η υγεία και η περίθαλψη. Κατά τη διάρκεια της κατοχής αλλά μέχρι και το 1947 λειτούργησαν επτά ιατρεία, όπου βρήκαν περίθαλψη και φάρμακα 11 827 άτομα δωρεάν. Ιατροί και αδελφές της περιφέρειας προσέφεραν πρόθυμα και εθελοντικά τις υπηρεσίες τους. Τέλος η εκκλησία φρόντισε ακόμα και για τους φυλακισμένους και έστελνε τρεις φορές την εβδομάδα ψωμί και μαγειρεμένο φαγητό σε 200 περίπου κρατούμενους⁹⁶.

Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης (ΕΟΧΑ)

Ο οργανισμός ιδρύθηκε στις 5 Δεκεμβρίου του 1941 και προσέφερε στον κατεχόμενο πληθυσμό πολύτιμο έργο και σε επίπεδο διατροφής αλλά και σε πολλούς άλλους τομείς. Τα μέλη του αποτελούνταν από εθελοντικό προσωπικό κυρίως γυναικών οι οποίες φρόντιζαν τις άπορες οικογένειες, οργάνωναν την περίθαλψή τους και μοίραζαν φαγητό και ρουχισμό. Οργάνωσαν κέντρα διημέρευσης των παιδιών των εργαζομένων, δημιούργησαν παιδικές εστίες για παιδιά προσχολικής ηλικίας, για μαθητές 7 – 12 ετών και τοπικά εξωσχολικά κέντρα για λίγο μεγαλύτερα παιδιά. Επίσης παρείχαν συσσίτιο σε επίτοκες γυναίκες και θηλάζουσες μητέρες καθώς και σε παιδιά που είχαν κάνει αντιφυματικό εμβόλιο. Τέλος τα μέλη του οργανισμού αυτού προσέφεραν πολύτιμο έργο και στον ενταφιασμό των νεκρών καθώς τα συνεργεία του δήμου δεν επαρκούσαν για να καλύψουν όλες τις ανάγκες⁹⁷.

⁹⁶ Ν. Κολιού, *Άγνωστες πτυχές της κατοχής και της αντίστασης 1941 – 1944*, τ. Α', (Βόλος 1985), 248.

⁹⁷ Γ. Καιροφύλλας, *Η Αθήνα του '40 και της Κατοχής*, (Αθήνα 1989), 173 – 174.

Συσσίτιο από τον ΕΟΧΑ.

Συσσίτια από το υπουργείο επισιτισμού

Η προσφορά στον ελληνικό πληθυσμό από την πλευρά του κράτους ήταν εξαιρετικά μικρή ωστόσο δεν θα ήταν σωστό να την προσπεράσουμε χωρίς να αναφέρουμε κανένα στοιχείο. Τη χρονιά λοιπόν 1941 – 1942 το σύστημα διανομής με δελτίο προσέφερε ποσότητες τροφίμων πολύ κάτω του κανονικού επιπέδου που είναι αναγκαίο για τη συντήρηση του οργανισμού. Συγκεκριμένα αναφέρονται ποσότητες 50 δραμιών (περίπου 160 γρ.) ψωμιού την ημέρα, ζάχαρη μόνο περιστασιακά, καθόλου λίπη και ζωικές πρωτεΐνες και καθόλου σαπούνι⁹⁸.

Το ποσό των διανεμόμενων αγαθών σε θερμίδες το διάστημα από τον Ιούλιο του 1941 μέχρι και το Φεβρουάριο του 1942 ανέρχεται στα παρακάτω επίπεδα :

⁹⁸ Σ. Θωμαδάκης, « Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας » στο Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση, (Αθήνα 1984), 130.

χρονολογία	θερμίδες	χρονολογία	Θερμίδες
Ιούλιος 1941	458	Οκτώβριος 1941	327
Αύγουστος 1941	418	Δεκέμβριος 1941	410
Νοέμβριος 1941	183	Ιανουάριος 1942	355
Σεπτέμβριο 1941	510	Φεβρουάριος 1942	204

Από το Μάρτιο του 1942 συμπληρώθηκαν τα τρόφιμα που διανέμονταν από το κράτος με τις διανομές του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού⁹⁹.

ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΑΠΟ ΠΕΡΙΟΧΗ ΣΕ ΠΕΡΙΟΧΗ

Σε προηγούμενες σελίδες μιλήσαμε για το θέμα της πείνας σε γενικότερες γραμμές χωρίς να εστιάσουμε ειδικότερα στις διαφορές περιοχές της Ελλάδας. Παρά το γεγονός ότι μεταξύ τους δεν παρατηρήθηκαν ιδιαίτερες διαφορές ωστόσο μια λεπτομερέστερη αναφορά σε καθεμιά απ' αυτές κρίνεται ιδιαίτερα χρήσιμη. Οι επιμέρους ομάδες που πρέπει να εξετάσουμε είναι οι εξής : διαφορά πόλης - υπαίθρου και διαφορές ανάμεσα στις τρεις ζώνες κατοχής.

i) Διαφορά πόλης - υπαίθρου

Το γεγονός του πολέμου και της κατοχής στάθηκε ίσως η μοναδική ευκαιρία της υπαίθρου να « εκδικηθεί » την προπολε-

⁹⁹ Δ. Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής*, (Αθήνα), 278.

μική πρωτοκαθεδρία των πόλεων. Σε καθεστώς ειρήνης οι πόλεις εκμεταλλεύτηκαν το μόχθο των αγροτών προσφέροντας τους ελάχιστα πράγματα ως αντάλλαγμα. Σε καιρό πολέμου όμως και κατοχής όπου η έλλειψη τροφίμων είναι αναπόφευκτη πραγματικότητα, οι αγρότες εξαιτίας του ρόλου τους ως παραγωγοί βρίσκονται σε προνομιακή θέση. Έχουν το πλεονέκτημα να επιλέξουν αν θα προσφέρουν μέρος της παραγωγής τους στις πόλεις ή αν θα τις καταδικάσουν σε λιμοκτονία. Και φυσικά στην παρούσα περίπτωση οι αγρότες δεν έχασαν την ευκαιρία και προσπάθησαν να αποκομίσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερα οφέλη απ' την απρόσμενη αυτή κατάσταση.

Βέβαια τα πράγματα δεν ήταν και για την ύπαιθρο ούτε τόσο εύκολα ούτε τόσο ευνοϊκά. Οι συνθήκες ήταν αρκετά δύσκολες και εκεί, ιδιαίτερα στις πιο ορεινές και άγονες περιοχές, όπου υπέφεραν αρκετά κυρίως τα τελευταία χρόνια της κατοχής.

Όπως ήδη αναφέραμε η παραγωγή του 1941 είχε συντελεστεί κάτω από ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες πολέμου, επιστράτευσης, καταστροφών και απίστευτης προχειρότητας με αποτέλεσμα η απόδοση της να είναι ιδιαιτέρως χαμηλή σε σύγκριση με αυτή για παράδειγμα του 1938 ή του 1939. Επιπλέον ένα μέρος αυτής κατασχέθηκε από τους κατακτητές ή την κυβέρνηση. Βέβαια οι αγρότες μπορούν να αποκρύψουν ορισμένες ποσότητες της παραγωγής τους αλλά σίγουρα ένα μεγάλο μέρος αυτής κατάφερε να εντοπιστεί και να κατασχεθεί. Έτσι οι παραγωγοί έμειναν με ένα μικρό απόθεμα της παραγωγής τους.

Συνάμα θα πρέπει να προσθέσουμε και το γεγονός ότι καμιά αγροτική περιοχή δεν ήταν αυτάρκης σε όλες τις καλλιέργειες αλλά η κάθε μια επιδίδονταν σχεδόν αποκλειστικά στην παραγωγή ενός

μόνο είδους. Το χαρακτηριστικό αυτό αν το εξετάσουμε παράλληλα με το καθεστώς της απαγόρευσης, απ' τις αρχές κατοχής, μεταφοράς και ανταλλαγής προϊόντος οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι μπορεί μια περιοχή να είχε αφθονία σε ένα προϊόν αλλά παντελή έλλειψη σε όλα τα άλλα. Ή ακόμη χειρότερα μια περιοχή να είχε πλεόνασμα αγαθών και η γειτονική της περιοχή να μην μπορούσε να καλύψει ούτε τις στοιχειώδεις ανάγκες επιβίωσης.

Παρά τις δυσμενείς όμως αυτές επιπτώσεις ο αγροτικός κόσμος κατάφερε να αντεπεξέλθει με μεγαλύτερη επιτυχία απ' ότι οι πόλεις τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια της κατοχής. Δεν θεωρούμε βεβαίως ήσσοнос σημασίας το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι της υπαίθρου υποσιτίστηκαν συστηματικά, εμφάνισαν ασθένειες, πείνασαν και τελικά πέθαναν. Σε καμία περίπτωση όμως δεν έφτασαν τους μακάβριους αυτούς αριθμούς που συναντάμε στις πόλεις. Ειδικά τα πρώτα χρόνια της κατοχής οι κάτοικοι της υπαίθρου κατάφεραν να διατηρήσουν ικανές ποσότητες αποθεμάτων τις οποίες χρησιμοποίησαν όχι μόνο για την επιβίωση τους αλλά και τις διοχέτευσαν στη μαύρη αγορά αποκομίζοντας σημαντικότερα κέρδη.

Τα πράγματα άρχισαν να γίνονται δυσμενέστερα γι' αυτούς κυρίως τα έτη 1943 και 1944. Οι λόγοι που οδήγησαν σ' αυτή την εξέλιξη είναι πολλοί. Αρχικά πρέπει να αναφέρουμε το γεγονός ότι η παραγωγή κάθε χρόνο ήταν όλο και πιο ελλειμματική, όχι βέβαια σαν εκείνη του 1941, αλλά και χωρίς να καταφέρνει να φτάσει το προπολεμικό επίπεδο εξαιτίας της ανυπαρξίας λιπασμάτων και σποράς αλλά και της απροθυμίας των παραγωγών να καλλιεργήσουν εντατικά τη γη τους γνωρίζοντας ότι ένα μέρος της παραγωγής τους θα δημευθεί προκειμένου να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του Άξονα.

Στον παραπάνω παράγοντα πρέπει αναμφισβήτητα να προστεθεί και το γεγονός ότι στις περιοχές αυτές η διανομή τροφί-

μων με την επίβλεψη του κράτους ή κάποιου οργανισμού ήταν πολύ δύσκολο να οργανωθεί και να συντελεστεί με αποτελεσματικό τρόπο καθώς ούτε τα εφόδια μπορούσαν να φθάσουν στις απομακρυσμένες αυτές περιοχές αλλά ούτε και οι εκπρόσωποι των οργανισμών μπορούσαν να ανταποκριθούν στα καθήκοντα τους όπως μέσα σε μια πόλη.

Τέλος μεγάλο ρόλο στην επιδείνωση της κατάστασης προς το τέλος της κατοχής έπαιξε και το γεγονός ότι πολλαπλασιάστηκε σε μεγάλο βαθμό το αντιστασιακό κίνημα στις περιοχές αυτές και ιδιαίτερα στις πιο ορεινές. Ο μεγάλος αριθμός των ανταρτών έπρεπε με κάποιο τρόπο να τραφεί και ο τρόπος αυτός δεν ήταν άλλος από τη « φορολογία » δηλαδή την τακτική της επίθεσης στα χωριά και τον εφοδιασμό με προμήθειες. Από την άλλη πλευρά οι Γερμανοί προσπαθώντας να εκδικηθούν τους αντάρτες για τις απώλειες που τους προκαλούσαν προέβαιναν σε μια σειρά από αντίποινα τα οποία ήταν οι ολοκληρωτικές καταστροφές των χωριών που βοηθούσαν και τροφοδοτούσαν τους αντάρτες.

Περισσότερο τραγική ήταν η κατάσταση στα ελληνικά νησιά και ιδιαίτερα στα μικρά και άγονα νησιά των Κυκλάδων. Προπολεμικά οι κάτοικοι των νησιών αυτών τρέφονταν αποκλειστικά με το ψάρεμα και τις εισαγωγές τροφίμων από άλλες περιοχές και κυρίως την Αθήνα. Το διάστημα της κατοχής όμως το ψάρεμα απαγορεύτηκε και η εισαγωγή εφοδίων από την Αθήνα ήταν σχεδόν αδύνατη αφού η πρωτεύουσα δεν μπορούσε να θρέψει ούτε τον εαυτό της ενώ τα περισσότερα απ' τα μεταφορικά μέσα που έκαναν τα διαμετακομιστικά ταξίδια (καϊκια) είχαν καταστραφεί. Έτσι οι νησιώτες έπρεπε να φροντίσουν για την επιβίωση τους μόνοι τους με μοναδικό μέσο αυτά τα λιγοστά που μπορούσαν να βρουν στο νησί τους. Και τι μπορεί να εξασφαλίσει κανείς στα

άγωνα και βραχώδη όρη ενός νησιού πέρα από λίγα αγριόχορτα και μερικά φρούτα. Όπως αντιλαμβάνεται εύκολα κανείς τα αποτελέσματα ήταν ολέθρια. Τα ποσοστά θανάτου ήτανε τόσο τραγικά υψηλά που σε ορισμένες περιπτώσεις ξεπερνούσαν και αυτά της Αθήνας. Για παράδειγμα στη Σύρο οι θάνατοι από 435 το 1939 έφτασαν τους 2290 το 1942¹⁰⁰.

Για τα μεγάλα αστικά κέντρα και κυρίως την Αθήνα και τον Πειραιά κάναμε λόγο αναλυτικά σε προηγούμενο κεφάλαιο. Στο σημείο αυτό θα πρέπει ίσως να σημειώσουμε το γεγονός ότι μέσα στις πόλεις αυτές υπήρχαν κατηγορίες ανθρώπων οι οποίοι ένιωσαν πολύ πιο έντονα τις συνέπειες του λιμού. Μια απ' αυτές τις ομάδες ήταν οι πρόσφυγες που είχαν καταφθάσει κατά χιλιάδες στην πρωτεύουσα αναζητώντας μια καλύτερη τύχη. Ήταν κυρίως κάτοικοι των κατεχόμενων από τη Βουλγαρία περιοχών που δεν άντεχαν την απάνθρωπη μεταχείριση των κατακτητών και κατέφυγαν εκεί προκειμένου να γλιτώσουν. Όλοι αυτοί ζούσαν στα προάστια της πόλης, σε προσφυγικούς καταυλισμούς μέσα σε πραγματικά άθλιες συνθήκες με πολλές στερήσεις και τις επιδημίες να караδοκούν καθημερινά. Όσοι από αυτούς τύχαινε να βρουν μια δουλειά πληρωνόταν με πραγματικά εξευτελιστικά μεροκάματα τα οποία σε καμία περίπτωση δεν μπορούσαν να σταθούν μπροστά στους πάγκους της μαύρης αγοράς. Χωρίς λοιπόν συγγενείς στην ύπαιθρο στους οποίους θα μπορούσαν να καταφύγουν για λίγο φαγητό και χωρίς περιουσιακά στοιχεία να πουλήσουν οι άνθρωποι αυτοί ήταν καταδικασμένοι να λιμοκτονήσουν. Και πράγματι τα στρώματα αυτά του πληθυσμού ήταν αυτά που ένιωσαν περισσότερο απ' όλους τι σημαίνει πείνα και σημείωσαν τους περισσότερους θανάτους.

¹⁰⁰ M. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, Η Εμπειρία της Κατοχής*, (Αθήνα 1994), 76.

Δεν ήταν όμως μόνο η Αθήνα και ο Πειραιάς αποδέκτες των συνεπειών του πολέμου και της κατοχής αλλά και μια σειρά άλλων επαρχιακών πόλεων που παρά το γεγονός ότι βρίσκονταν πιο κοντά στις εστίες παραγωγής των αγαθών ωστόσο δοκιμάστηκαν έντονα από την έλλειψη τροφίμων. Η επιμονή των αρχών κατοχής να μη γίνεται μεταφορά προϊόντων απ' τη μια περιοχή στην άλλη στάθηκε ένας από τους λόγους που οδήγησαν σ' αυτή την κατάσταση. Η κρατική οργάνωση ήταν ανύπαρκτη στις περιοχές αυτές κι έτσι κι όταν ακόμα κατάφερναν να συγκεντρωθούν κάποιες ποσότητες τροφίμων κατέληγαν τις περισσότερες φορές στα χέρια λίγων μεγαλεμπόρων οι οποίοι τις διοχέτευαν στη μαύρη αγορά αντί να διανέμονται στον πληθυσμό. Παρά το γεγονός ότι σε μερικές από αυτές υπήρχαν οι εργατικοί συνεταιρισμοί οι οποίοι προσέφεραν αρκετά πολύτιμη βοήθεια, όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ωστόσο ο πληθυσμός ήταν πολύ μεγάλος και δεν μπορούσε όλος να τραφεί επαρκώς από τα σωματεία αυτά. Μάλιστα τα τελευταία χρόνια της κατοχής ο πληθυσμός αυξήθηκε ακόμα περισσότερο καθώς κατέφυγαν σ' αυτές οι κάτοικοι των γειτονικών ορεινών χωριών οι οποίοι δεν μπορούσαν να αντέξουν άλλο τις επιθέσεις των ανταρτών και τα αντίποινα των Γερμανών. Η προσέλευση τόσο μεγάλου αριθμού ανθρώπων σε σύντομο χρονικό διάστημα σε περιοχές που ήδη αντιμετώπιζαν αρκετά επισιτιστικά προβλήματα οδήγησαν σε τραγικές συνέπειες και συγκεκριμένα στην άνοδο των ποσοστών θανάτου. Μερικές από τις πόλεις που πλήρωσαν το φόρο αίματος στο βωμό της κατοχής ήταν ο Βόλος, η Λαμία, η Καλαμάτα, η Πάτρα και σίγουρα μια σειρά άλλες στις οποίες δεν μπορούμε να αναφερθούμε σε όλες αναλυτικά στην παρούσα μελέτη.

ii) Διαφορές ανάμεσα στις τρεις ζώνες κατοχής

Αφού αναφερθήκαμε στις διαφορετικές όψεις που πήρε η πείνα ανάμεσα στις πόλεις και την ύπαιθρο, θα ήταν σκόπιμο νομίζω να πούμε δυο λόγια και για τη διαφορετική οικονομική πολιτική που ακολούθησαν οι τρεις κατοχικές δυνάμεις στις περιοχές που είχαν υπ' ευθύνη τους. Πολιτική που συνέβαλε κι αυτή σημαντικά στον τρόπο με τον οποίο εκδηλώθηκε η πείνα στις διάφορες περιοχές.

Τα κίνητρα της Γερμανικής πολιτικής, για την οποία κάνουμε σποραδικές αναφορές στα προηγούμενα κεφάλαια, ήταν καθαρά οικονομικής φύσεως σε αντίθεση με τους άλλους δύο κατακτητές που είχαν και άλλους στόχους. Στο μόνο που μπορούσε λοιπόν να χρησιμεύσει η Ελλάδα στη Βερμαχτ ήταν να τροφοδοτήσει και να εφοδιάσει το γερμανικό στρατό με όλα τα απαραίτητα προκειμένου να αντεπεξέλθει στις μεγάλες απαιτήσεις της εκστρατείας του στη Ρωσία. Γι' αυτό από την πρώτη μέρα της κατοχής οι Γερμανοί άρχισαν να επιτάσσουν οτιδήποτε θα μπορούσε να τους φανεί χρήσιμο, από τρόφιμα, ρουχισμό, ξυλεία, πρώτες ύλες, μέχρι καύσιμα, μηχανήματα, οχήματα, ακόμη και ζώα αδιαφορώντας πλήρως για την τύχη του υπόδουλου λαού, παρά τις επανειλημμένες προειδοποιήσεις της κυβέρνησης πως αν συνεχίσουν με τον ίδιο ρυθμό οι συνέπειες για τη χώρα θα είναι τραγικές.

Αντίθετα για την πολιτική των Ιταλών επικράτησε σε μεγάλο βαθμό η άποψη πως ήταν πολύ πιο ευμενής και συγκρατημένη απ' αυτή των Γερμανών, χωρίς όμως η πραγματικότητα να είναι ακριβώς έτσι. Οι Ιταλοί φέρουν σχεδόν εξίσου την ευθύνη για τη δεινή οικονομική κατάσταση στην οποία περιήλθε η χώρα. Ήταν και οι ίδιοι κατακτητές και στόχος τους ήταν εκτός από την οριστική προσάρτηση στο ιταλικό κράτος μερικών ελληνικών περιοχών (Επτάνησα), να αποκομίσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερα οικονομικά οφέλη από

την υπόδουλη χώρα. Και απόδειξη του ανωτέρου ισχυρισμού αποτελεί το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος των χρημάτων που καταβάλλονταν από την Ελλάδα ως έξοδα κατοχής απορροφούνταν από τους Ιταλούς. Επιπλέον οι ίδιοι προέβησαν σε μια σωρεία επιτάξεων και λεηλασιών ιδιαίτερα στις περιοχές της ευθύνης τους ενώ απαγόρευαν οποιαδήποτε μεταφορά αγαθών από την επικράτεια τους προς την υπόλοιπη Ελλάδα. Τέλος η έκδοση της «Μεσογειακής δραχμής» συνέβαλλε σε μεγάλο βαθμό στην τρελή πορεία που ακολούθησε ο πληθωρισμός της χώρας. Αυτό που ελαφρύνει κάπως τη θέση των Ιταλών είναι αφενός μεν το γεγονός ότι ο δικός τους στρατός είχε δική του επιμελητεία σε αντίθεση με το Γερμανικό στρατό και αφετέρου ο Ιταλικός στρατός διαδέχθηκε το Γερμανικό στην εισβολή της χώρας πράγμα που τον εμπόδισε να καρπωθεί τεράστια οφέλη από επιτάξεις και λεηλασίες αφού αναγκάστηκε να αρκεστεί σε ό,τι διέφυγε της καταστρεπτικής μανίας των Γερμανών. Τέλος οι Ιταλοί ήταν πολύ πιο πρόθυμοι και συνεργάσιμοι από τους Γερμανούς σχετικά με τον επισιτισμό της χώρας γεγονός που αμβλύνει κάπως την αγανάκτηση των Ελλήνων απέναντι τους.¹⁰¹

Η πολιτική των Βουλγάρων όμως αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση. Η κατοχή της περιοχής αυτής αποτελούσε γι' αυτούς την εκπλήρωση των αλυτρωτικών στόχων αιώνων τώρα που τους έβλεπαν πια να γίνονται πραγματικότητα. Η Βουλγαρία γινόταν ένα μεγάλο ισχυρό κράτος, με πρόσβαση και στη Μεσόγειο. Πέρα όμως από την γεωπολιτική σημασία που είχε η περιοχή αυτή είχε και τεράστια οικονομική. Η Ανατολική Μακεδονία και η Θράκη ήταν από τις πιο εύφορες περιοχές της Ελλάδας με παραγωγή γεωργική και κτηνοτροφική που έφτανε το 21% του συνόλου της

¹⁰¹ Δ. Μαγκριώτης, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα κατοχής 1941 – 1944*, 182 – 184.

εθνικής και η συνεισφορά της στο εθνικό εισόδημα έφτανε το 20%.¹⁰².

Μεγάλο επίσης ενδιαφέρον παρουσίαζαν για τη Βουλγαρία και τα λιμάνια της περιοχής ιδιαίτερα της Καβάλας και της Αλεξανδρούπολης για τα οποία θεωρούσε ότι με κατάλληλη αξιοποίηση θα μπορούσαν να βοηθήσουν σημαντικά στην ανάπτυξη του βουλγαρικού εμπορίου. Επιπλέον η Καβάλα θα μπορούσε να αποτελέσει τον καταλληλότερο χώρο για την ανάπτυξη της βουλγαρικής ναυπηγικής βιομηχανίας για την παραγωγή νέων πλοίων¹⁰³.

Τέλος ένας άλλος τομέας που ενδιέφερε τις βουλγαρικές αρχές αν και σε μικρότερο βαθμό ήταν ο ορυκτός πλούτος της περιοχής. Υπήρχαν φήμες από την αρχαιότητα ακόμα ότι βρίσκονταν στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης κοιτάσματα χρυσού, άνθρακα, πετρελαίου, σιδήρου, χρωμίου και πυρίτη.

Εξαιτίας λοιπόν της πολύτιμης και πολλαπλής αυτής σημασίας της περιοχής για το βουλγαρικό κράτος, οι βουλγαρικές αρχές δεν έχασαν διόλου καιρό και από τις πρώτες κιόλας μέρες της κυριαρχίας τους στην περιοχή υιοθέτησαν μια σκληρή οικονομική πολιτική που στόχευε στον εξολοκλήρου αφανισμό του ελληνικού στοιχείου από τα εδάφη αυτά¹⁰⁴.

Όπως ήδη αναφέραμε οι βουλγαρικές αρχές δεν αρκούνταν στην πρόσκαιρη κατοχή της περιοχής για όσο διάστημα θα διαρκούσε ο πόλεμος αλλά επιδίωκαν την οριστική προσάρτηση της στο βουλγαρικό κράτος. Για το σκοπό αυτό υιοθέτησαν μια σειρά από μέτρα προκειμένου να ενισχύσουν το βουλγαρικό στοιχείο στην

¹⁰² Σ. Κοτσαγεώργη, *Η Βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941 – 1944*, 107.

¹⁰³ Σοφία Κοτσαγεώργη, *Η Βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941 – 1944*, 111.

¹⁰⁴ Σ. Κοτσαγεώργη, *Η Βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941 – 1944*, 113.

περιοχή και να την εντάξουν πλήρως στις λειτουργίες του βουλγαρικού κράτους.

Όσον αφορά την οικονομική τους πολιτική η οποία μας ενδιαφέρει στην παρούσα μελέτη ακολούθησαν διπλή τακτική. Η πρώτη αφορά την υιοθέτηση μέτρων οικονομικής αφαίμαξης του πληθυσμού με φορολογίες, δημεύσεις και κατασχέσεις ενώ η δεύτερη περιελάμβανε μέτρα για τον περιορισμό της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων.

Στην πρώτη περίπτωση λοιπόν μόλις τα βουλγαρικά στρατεύματα κατέλαβαν την περιοχή το δημόσιο προχώρησε αμέσως στη δήμευση των περιουσιών όλων των Ελλήνων που δεν βρίσκονταν στις εστίες τους. Βέβαια τους δίνονταν η ευκαιρία να διεκδικήσουν την επιστροφή τους εφόσον γύριζαν στις εστίες τους μέχρι τις 19 Ιουνίου του 1941 αλλά οι βουλγαρικές αρχές κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια προκειμένου να καθυστερήσουν το γυρισμό τους. Επίσης δημεύτηκαν και οι περιουσίες όσων Ελλήνων απελαύνονταν ή μετανάστευαν.

Πέρα από τις κινητές και ακίνητες περιουσίες των πολιτών οι βουλγαρικές αρχές προχώρησαν και στην κατάσχεση όλων των εμπορευμάτων, των προϊόντων γεωργικών και κτηνοτροφικών καθώς και της σοδειάς του 1940 – 1941 ως «πολεμική λεία». Από τη μανία των κατασχέσεων δε γλίτωσαν ούτε τα δάση, μαζί με τα αποθέματα ξυλείας αλλά ούτε και τα λιβάδια και τα βοσκοτόπια. Επίσης δόθηκε η άδεια στις δημόσιες υπηρεσίες και στην τοπική αυτοδιοίκηση να απαλλοτριώσουν όλες τις ιδιωτικές επιχειρήσεις όπως τράπεζες, νοσοκομεία κ.τ.λ. τα οποία χαρακτηρίζονταν ως επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας.

Αφού λοιπόν οι βουλγαρικές αρχές καρπώθηκαν οτιδήποτε αξιόλογο υπήρχε στην περιοχή προχώρησαν και σε μια σειρά φο-

ρολογικών μέτρων που χαρακτηρίζονταν από διακρίσεις σε βάρος του ελληνικού πληθυσμού. Πρώτα απ' όλα οι Έλληνες πολίτες ήταν αναγκασμένοι να πληρώνουν και τους φόρους που όριζε το Βουλγαρικό φορολογικό σύστημα αλλά και αυτούς που ίσχυαν στο ελληνικό κράτος. Έτσι λοιπόν οι Έλληνες υποχρεώθηκαν να καταβάλλουν τους φόρους των ετών 1940 – 1941 και 1941 – 1942 είτε τους είχαν ήδη πληρώσει είτε όχι. Όσοι αδυνατούσαν να καταβάλλουν τα ποσά θα υποχρεωνόταν σε αναγκαστική κατάσχεση των περιουσιών τους. Το ίδιο ίσχυε και για τους Έλληνες επιχειρηματίες, οι οποίοι σε περίπτωση μη πληρωμής των υπέρογκων απαιτήσεων έχαναν και την επιχείρηση αλλά και τα εμπορεύματα τους. Επίσης επιβλήθηκαν και μια σειρά νέων φόρων πέρα από τους ισχύοντες που κάλυπταν όλες τις πτυχές της οικονομικής ζωής, ακόμα και τις πιο ασήμαντες όπως τις πινακίδες στα μαγαζιά ή τις καρέκλες στα καφεενεία¹⁰⁵.

Όσον αφορά τη δεύτερη περίπτωση της οικονομικής πολιτικής των Βουλγάρων η οποία περιελάμβανε μέτρα για τον περιορισμό της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων οι αρχές κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια προκειμένου να παύσουν κάθε επαγγελματική δραστηριότητα των Ελλήνων και να τους καταδικάσουν στην εξαθλίωση. Από τις πρώτες κιόλας μέρες της κατοχής απαγορεύτηκε στους Έλληνες δικηγόρους, γιατρούς και φαρμακοποιούς να εξασκούν το επάγγελμα τους ενώ λήφθηκαν μέτρα και για τον περιορισμό της δραστηριότητας των τεχνιτών και ελευθέρων επαγγελματιών. Επίσης ανεστάλη η σύσταση όλων των νέων επιχειρήσεων και καταστημάτων ενώ απαγορεύτηκε και στα ήδη υπάρχοντα να προσλαμβάνουν Έλληνες εργάτες. Οι Έλληνες επι-

¹⁰⁵ Σ. Κοτσαγεώργη, *Η Βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941 – 1944*, 115 – 121.

χειρηματίες αναγκάστηκαν προκειμένου να μπορέσουν να διατηρήσουν τις επιχειρήσεις τους και να προμηθεύονται εμπορεύματα να συνεργάζονται με Βούλγαρους οι οποίοι δεν προσέφεραν ούτε κεφάλαια ούτε εργασία αλλά απλά μοιράζονταν τα κέρδη¹⁰⁶.

Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, από τα μέτρα που έλαβαν οι βουλγαρικές αρχές, στόχος τους ήταν να οδηγήσουν τον ελληνικό πληθυσμό στην οικονομική εξαθλίωση και κατά συνέπεια να τον αναγκάσουν να μεταναστεύσει από την περιοχή ώστε να υπερισχύσει το βουλγαρικό στοιχείο και να πετύχουν πιο εύκολα την οριστική προσάρτηση της περιοχής στο βουλγαρικό κράτος. Και πράγματι ως ένα βαθμό η πολιτική αυτή απέφερε αποτελέσματα καθώς χιλιάδες ήταν αυτοί που εγκατέλειψαν τις εστίες τους και αναζήτησαν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης σε άλλες περιοχές και κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Υπολογίζεται ότι την περιοχή εγκατέλειψαν συνολικά 150.000 Έλληνες απ' τους οποίους οι 70.000 έφυγαν εθελοντικά και οι υπόλοιποι ήταν απελαθέντες¹⁰⁷.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στα προηγούμενα κεφάλαια έγινε μια προσπάθεια να περιγραφεί όσο το δυνατόν ακριβέστερα η οικονομική κατάσταση στην οποία περιήλθε η χώρα τα δύσκολα εκείνα χρόνια της κατοχικής περιόδου. Επιχειρήθηκε να δοθεί μια εξήγηση των αιτιών που οδήγησαν σ' αυτό το φαινόμενο ξεκινώντας από την προπολεμική εποχή ακόμη και συνεχίζοντας στην περίοδο του πολέμου.

Η Ελλάδα με τον ένα ή τον άλλο τρόπο υπέστη πολλά δεινά στην εν λόγω περίοδο. Η αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή

¹⁰⁶ Σ. Κοτσαγεώργη, *Η Βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941 – 1944*, 121 – 128.

¹⁰⁷ Ιστορία του Ελληνικού έθνους, 68.

μειώθηκε αισθητά, η ήδη προβληματική βιομηχανική παραγωγή σχεδόν εξέλειψε, το εμπόριο περιορίστηκε, ο πληθωρισμός άγγιξε τα ύψη και γενικότερα ο οικονομικός τομέας υπέστη ολοκληρωτική καταστροφή. Η παραπάνω κατάληξη είχε μια σειρά σοβαρότατες συνέπειες στον πληθυσμό και κυρίως στον αστικό. Παρουσιάστηκε μεγάλη έλλειψη τροφίμων, η ανεργία κάλπαζε, οι μισθοί δεν είχαν αντίκρισμα και οι άνθρωποι αφού υποσιτίζονταν για αρκετά μεγάλο διάστημα αρρώσταιναν και πέθαιναν. Οι θάνατοι από πείνα σημείωσαν ραγδαία αύξηση και αποτέλεσαν ίσως τη μοναδική αιτία θανάτου καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχικής περιόδου.

Η Ελλάδα βίωσε σε μεγάλο βαθμό τις ολέθριες συνέπειες ενός κατοχικού καθεστώτος αλλά δεν ήταν η μόνη. Μια σειρά άλλων Ευρωπαϊκών πόλεων που καταλήφθηκαν από τις δυνάμεις του Άξονα γνώρισαν την καταπίεση και την καταστροφή. Στην Τσεχοσλοβακία οι Γερμανοί κινητοποίησαν όλη τη βιομηχανία για τους πολεμικούς τους σκοπούς και άρπαξαν τα αγροτικά προϊόντα. Στη Γιουγκοσλαβία λεηλάτησαν το 60% του εθνικού πλούτου με αποτέλεσμα το εθνικό εισόδημα να πέσει κατά 70%, ενώ στην Πολωνία επιτάξανε το μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής της παραγωγής. Τέλος στη Γαλλία η διατροφή του πληθυσμού ήταν πολύ κατώτερη του κανονικού ή προπολεμικού επιπέδου χωρίς όμως να φτάνει τα επίπεδα του ελληνικού πληθυσμού.

Η Ευρώπη παρά τη δεινή θέση της κάτω από το ζυγό του Άξονα κατάφερε να οργανώσει την άμυνα και αντίσταση της ώστε να απαλλαγεί οριστικά από αυτόν. Η μέρα της απελευθέρωσης ξημέρωσε αλλά τη βρήκε σχεδόν εξολοκλήρου κατεστραμμένη. Η δε Ελλάδα που μας αφορά στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν σε ιδιαίτερα δύσκολη θέση. Οι ζημιές που προκλήθηκαν κατά τη διάρ-

κεια των τεσσάρων αυτών χρόνων ήταν σε πολλές περιπτώσεις ανεπανόρθωτες. Πολλά χωριά καταστράφηκαν ολοσχερώς, άνθρωποι ξεριζώθηκαν από τα σπίτια τους, έμειναν άστεγοι, χωρίς δουλειά. Πόλεις βομβαρδίστηκαν και ιδιαίτερα αυτές που είχαν λιμάνι με αποτέλεσμα να καταστραφεί το μεγαλύτερο μέρος των οικοδομικών τους κατασκευών. Στον πίνακα που ακολουθεί φαίνονται αναλυτικότερα οι καταστροφές σε ορισμένους τομείς.

Απώλειες της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο

	Απώλειες	Προπολεμικά μεγέθη	Ποσοστό Απωλειών (%)
Ανθρώπινες απώλειες			
Νεκροί (1940 – 1944)	475.000	7.335.000	6,5
Υλικές καταστροφές			
Ζώα εργασίας	855.000	2.005.000	42,6
Πρόβατα, χοίροι πουλερικά	12.305.000	24.840.000	49,5
Δάση	5.000 Km ²	19.180Km ²	25
Οχήματα (επιβα- τικά, φορτηγά , λεωφορεία)	11.300	17.200	65,7
Οδικές γέφυρες (άνω των 6m)			90
Σιδηροδρομικό τροχαίο υλικό (ατμομ, βαγ.)	6.080	6.502	93,5
Σιδηροδρομικές γέφυρες (άνω των 10m)	96	96	100
Οικοδομές	401.000	1.730. 000	23,2
Εμπορικά πλοία (μέχρι Απρίλιο 1945)	434	583	74,5

Για όλες αυτές τις βαναυσότητες λοιπόν οι Γερμανοί μαζί με τους συμμάχους τους έπρεπε να πληρώσουν αποζημιώνοντας τον ευρωπαϊκό πληθυσμό για τις κακουχίες στις οποίες τον υπέβαλαν. Ανάμεσα στις πολιτικές και στρατιωτικές υποχρεώσεις που επιβλήθηκαν στις χώρες του Άξονα περιλαμβάνονταν και οικονομικές αποζημιώσεις προκειμένου να μπορέσουν οι χώρες που είχαν κατακτηθεί να ανοικοδομηθούν και να επανέλθουν στον προπολεμικό ρυθμό ζωής τους. Στα χρήματα αυτά θα πρέπει να προστεθούν και τα κεφάλαια τα οποία θα διέθετε η Αμερική ως δάνεια στις Ευρωπαϊκές χώρες για τη γρηγορότερη αποκατάσταση τους. Οι προϋποθέσεις αυτές ίσχυσαν βεβαίως και για την περίπτωση της Ελλάδας αλλά δεν μπόρεσαν όμως να φθάσουν εγκαίρως εξαιτίας της εμφύλιας σύρραξης που περιήλθε η χώρα αμέσως μετά την απελευθέρωση της από τους Γερμανούς. Ωστόσο η Ελλάδα έστω και αργά έλαβε σημαντική οικονομική βοήθεια από την UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) όπως επίσης και από το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ. Από την πλευρά των χωρών που επιτέθηκαν στην Ελλάδα , η Ιταλία πλήρωσε το ποσό των 105 εκατομμυρίων δολαρίων και παραχώρησε στην Ελλάδα τα Δωδεκάνησα. Η Βουλγαρία υποχρεώθηκε να καταβάλλει 45 εκατομμύρια δολάρια. Ο καθορισμός των αποζημιώσεων της Γερμανίας για τις καταστροφές που προκάλεσε αναβλήθηκε μέχρι την υπογραφή γενικής συνθήκης ειρήνης με αποτέλεσμα η Γερμανία να γλιτώσει την καταβολή αποζημιώσεων¹⁰⁸.

Έτσι λοιπόν η χώρα με τη βοήθεια που έλαβε και τις δικές της προσωπικές προσπάθειες που κατέβαλλε κατόρθωσε

¹⁰⁸ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους , 64.

αργά αλλά σταθερά να αποκαταστήσει κάθε είδους φθορά και να επιστρέψει στους προπολεμικούς της ρυθμούς και πολύ γρήγορα να τους ξεπεράσει.

Βιβλιογραφία

Γατόπουλος Δημήτριος , Ιστορία της Κατοχής , Αθήνα.

Deak Istvan , Gross Jan , Judt Tony , The Politicw of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath , Πρίστον 2000.

Δοξιάδης Κωνσταντίνος , Οι θυσίες της Ελλάδας στο δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο , Αθήνα 1946.

Θωμαδάκης Σταύρος , «Μαύρη Αγορά , Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας », Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση, Αθήνα 1984.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους , τ. ΙΣΤ΄.

Hondros John Louis , Occupation and Resistance : The Greek Agony , 1941 – 44 , Νέα Υόρκη 1983.

Καιροφύλλας Γιάννης , Η Αθήνα του '40 και της Κατοχής , Αθήνα 1989.

Κολιού Νίτσα , Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941 – 44, Βόλος 1985.

Κοτσαγεώργη Σοφία , Η Βουγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη , 1941 – 1944 , Αθήνα.

Λούκος Χρήστος , « Τα Δημογραφικά της κατοχής : Μερικές προτάσεις για την αξιοποίηση τους », Αρχαιοτάξιο , Μάιος 2001.

Μαγγριώτης Δημήτριος , Θυσίαι της Ελλάδος και Εγκλήματα Κατοχής , 1941 – 1944 , Αθήνα.

Μαθιόπουλος Βάσος , Η Συμμετοχή της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ,τ. Α' , Αθήνα 1998.

Mazower Mark , Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής , Αθήνα 1994.

Mazower Mark , Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου , Αθήνα 2002.

Μαργαρίτης Γιώργος , Από την ήττα στην εξέγερση , Αθήνα 1993.

Σκούρας Φ. , Χατζηδήμος Α. , Καλούτσης α. , Παπαδημητρίου Γ. , Η ψυχοπαθολογία της πείνας , του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και Ψυχονευρώσεις, Αθήνα 1947.

Xydis Stephen , The Economy and Finance of Greece under Occupation , Pittsburg 1943.

Xionidou Violetta , « The demography of Greek famine: Mykonos , 1941 – 1942 », π. Continuity and CHANGE , T. 10/2, 1995.